

HRVATSKA NOVELA DO SENOINE SMRTI

Kao i ostalim književnim vrstama u novijoj hrvatskoj književnosti, i hrvatskoj su noveli postavili osnove i udarili pravac književnici ilirizma. Naslanjajući se u svom radu znatnim dijelom na literaturu evropske romantike, oni su očili i značenje novelistike u zapadnoevropskim i slavenskim književnostima svoga doba, naročito u njemačkoj, francuskoj, ruskoj i češkoj. Zato su književnu djelatnost i započinjali uz ostalo i pripovijetkama. Već je jedan od prethodnika Iliraca, Juro Matić Šporer (1795–1884) uvrstio u svoj »Almanah ilirski« (1823) i jednu novelu, po francuskomu.¹ Ljudevit Gaj istupio je pred javnost i kao novelist. Njegov »Kowotschka, der Räuberhauptmann« izišao je doduše na njemačkom jeziku, izvan Hrvatske.² Ali su njegova građa i motiv značajni za duh i smjer, kojim je išla hrvatska novelistika kroz više desetljeća. Po svojim prvcima izrazit romantik, Gaj je i u toj noveli pokazao crte, koje ga vežu s jednim dijelom zapadnoevropske književnosti njegova razdoblja. U njoj je opisao bosanskog razbojničkog harambasu, ali ne u njegovim zločinačkim pothvatima, nego kao čovjeka, koji vrši plemenitu gestu, opraštajući onome, koji mu je želio zlo. Slične motive zadržala je hrvatska književnost čak i u vremenu realizma.

Prestavši pisati njemački, napustio je Gaj i novelistiku. U prvim godištimaj njegovu »Danice« nadomještale su novelu različite povijesne i polupovijesne priče, prijevodi i prerade, ponajviše bez oznake pisca i prevodioca.³ Prvi originalni novelist u hrvatskoj književnosti bio je

¹ Almanzai. Francuska pripovest (Almanah ilirski. Karlovač 1823). Pisac joj je François Marie Baculard d'Arnaud (1718–1805). Bila je prevedena i na njemački i na talijanski. Šporer ju je, prema vlastitim riječima, preveo s francuskoga i njemačkoga. Vidi opširnije: Fr. Ilešić, Đuro Matić Šporer (Rad 218, g. 1918).

² Ebersberg, Die Feyerstunden der edleren Jugend, V. (Wien 1827).

³ Takve su na pr. pripovijesti u »Danice« g. 1835.: Verna ljubav, Sedam sinov Matićevih, Careva dobrostivost, Ibrahim, Iskušana vernost, Zelislav i Ljudmila, Tri kaplje, Strahotna noć, Nestalna zaručnica. Među novele mogu se ubrojiti i Bulgarinovi »Crnogorci«, u istome godištu »Danice«. Kod nekih je od navedenih pripovijesti navedeno, s kojega su jezika prevedene, ali nije označen niti autor niti prevodilac.

Ljudevit Vukotinović (1813–1893). Kao što je djelovao pionirski u drami, feljtonu, baladi i ljubavnoj lirici, tako se on istaknuo i u novelistici. Već u prvom godištu »Danice« štampao je, na kajkavskom narječju, pripovijetku »Ivan Vojković«, pisanu u stilu sličnih anonimnih priloga u tom listu. U knjizi »Pjesme i pripovijetke« (1838) istupio je, prvi u hrvatskoj književnosti, s dvije novele (Sardar-paša, Bela IV. u Iliriji). A nastavio je objavljivati novele u daljim knjigama: Pjesma i pripovijetke (1840). »Franjo Talovac«, Prošastnost ugarsko-hrvatska I. (1844), Prošastnost ugarsko-hrvatska II. (1844), te suradnjom u »Kolu« 1842. (»Jana Marija«) i u almanahu »Iskra« 1846. »Iz dopisa dviju prijatelja«).

Po broju štampanih strana Vukotinović je bio najplodniji hrvatski novelist do g. 1848. Pored njega javili su se u razdoblju ilirizma još Ivan Kukuljević, Dimitrija Demeter i Dragojla Jarnevićeva.

Ivan Kukuljević (1816–1889) napisao je kao jedan od svojih prvencata i novelu, na njemačkom jeziku (1836), ali je nije izdao.⁴ Hrvatske novele štampao je u zasebnim knjigama, u dva prva sveska svojih Različitih djela (1842., 1843.). Tu je sabrao dvije dotad neobjavljene originalne pripovijesti (Bugarin, Braća), jednu prerađenu prema njemačkome, a jednu prema ruskome (Marta Posadnica).

Dimitrija Demeter (1811–1872) bio je vjerojatno samo slučajan novelist. Njegov se književni interes uglavnom iscrpljivao u kazalištu i drami. Uređujući dvije godine almanah »Iskra«, napisao je za nj – po svoj prilici zato, jer nije imao priloga slične vrste – tri originalne novele (Ivo i Neda, 1845). Otac i sin (1846), Jedna noć (1846) i jednu prema Puškinu, prenijevši događaj u Srijem (Vijavica, 1845).

Dragojla Jarnevićeva (1812–1875) ušla je u hrvatsku književnost stihovima, ali je njezina prva knjiga (Domorodne povijesti, 1843) ispunjena samo novelama.⁵ Od svih napomenutih pisaca ona je po svojim sklonostima bila najbliža novelistici.

Karakteristike hrvatske novele u razdoblju ilirizma odgovaraju karakteristikama toga cjelokupnoga književnoga doba. Ugledajući se najvećim dijelom u zapadnoevropsku novelistiku i historijski roman (Walter Scott), a tražeći, kao članovi svoga pokoljenja, u povijesti uporište za rad u sadašnjosti, hrvatski su novelisti u vremenu ilirizma gajili gotovo bez izuzetka historijsku novelu. Čak i onda, kad se to izričito ne kaže, ili kad se naoko iznose događaji bliži njihovu vremenu, njihove su se novele doimale čitača kao zvuci iz davno prošlih vremena. Izuzetak je od toga bio i opet Ljudevit Vukotinović, svojim pokušajem psihološke novele (Iz dopisa dviju prijatelja).

Počeci hrvatske novelistike nastali su u vremenima, kad je u Hrvatskoj još uvijek vladao feudalizam, i kad je golem dio hrvatskoga naroda

⁴ Jelena, oder Das Thal in Bednja, napisana 1835., prevedena na hrvatski 1836., ali nije nikad objavljena. V. Smičiklas, Život i djela Ivana Kukuljevića Sakeinskoga. Rad 90, g. 1892.

⁵ U »Domorodnim povéstimá« nalaze se novele: Oba prijatelja. Žrtve iz ljubavi i vjernosti za domovinu. Povodkinje pod gradom Ozljom.

bio ekonomski, društveno i politički ugnjeten, a kulturno rascjepkan. Morajući u isto doba da se opiru feudalcima u opadanju i da se bore protiv sve nasilnijih pokušaja madžarizacije u Hrvatskoj, hrvatski su napredni i otporni pisci četrdesetih godina prošloga vijeka – podrijetlom neplemići ili plemići bez imutka – gledali u književnosti sredstvo za borbu. Osnovna je stoga crta najvećega dijela domoljubnih pjesama iz vremena ilirizma: jad zbog teških prilika u sadašnjosti i svraćanje pogleda na bolju ili slavniju prošlost. To je dalo više manje obilježje i početnoj hrvatskoj novelistici.

U svojim novelama slikaju hrvatski pisci onakve događaje hrvatske prošlosti, koji su imali nekakvih veza s problemima ili idejnim strujanjem u doba ilirizma. U nekim su prikazana junaštva hrvatskih ljudi u ratovima s neprijateljima – poimence s Turcima ili Mongolima. Vukotinić je tako slikao bitku s Turcima kod Petrinje (Sardar-paša), bitku kod Mohača – s njezinim uzrocima i posljedicama (Štitonoša), Hrvate u bici kod Varne (Franjo Talovac), Hrvate u borbi s Mongolima (Bela IV. u Iliriji), bana Mladena Šubića s njegovim težnjama za samostalnošću. Kukuljević je u svojim novelama ocrtao primjere slavenske veličine i vjernosti u sukobima s Turcima (Bugarin, Braća), uzore borbe za domovinu (Marta Posadnica). U vrijeme, kad su hrvatski lirski pjesnici pjevali o potrebi sloge i jedinstva, Kukuljević je svojim novelističkim radom htio ukazati na primjere sloge među Slavenima u prošlosti, i naglasiti, da je sloga uvjet, bez kojega nema sreće južnim Slavenima, ni Slavenima uopće. U godinama, kad su protivštine između politike peštanske vlade i Iliraca postajale sve oštrije, Vukotinić je u svojim novelama u ciklusu »Prošastnost ugarsko-hrvatska« htio uz ostalo pokazati, kako je i Madžarima i Hrvatima bilo dobro, dok su bili složni, a kako je zlo stalo biti i jedne i druge, kad su se, krivnjom Madžara, počeli svadati. Određenu tendenciju u okviru svoga vremena – potreba vjernosti – ima i Vukotinovićeve psihološka novela »Iz dopisa dviju prijatelja«. U njoj je iznesen duševni proces čovjeka, koji pošto poto hoće da održi zakletvu umrloj zaručnici, da se ne će nikada ženiti. Stojeći pred odlukom, da pogazi zakletvu ili da bude nepošten prema djevojci, koju je zavolio, polazi on u smrt.

Fabule u novelama hrvatskih Iliraca kreću se uglavnom sve oko feudalaca. U njima se ponajčešće prikazuju velikaška gošćenja, uređaj njihovih dvoraca, ratni pohodi, lovovi, slavlja, mejdani. Pripadnici ostalih klasa prikazani su u njima više usput, iako se ponekad – naročito u Vukotinovića – opaža nastojanje pisaca, da ocrtaju i pripadnike drugih slojeva. Pritom je očito, da su njihove simpatije na strani potlačenih. Naročito je Demeter – koji se novelama javio potkraj feudalizma – prikazivao osionost velikaša, njihovu strahovladu, njihov nelumani postupak s nižima od sebe, njihovo bezdušno uništavanje svakoga, tko im se i najmanje opre. Slikajući u noveli »Otac i sin« raskoš gospode i bijedu kmetova u Mostaru (u g. 1462.), Demeter nadovezuje:

»Ova rasipnost u beskusnih opravah, i one oskudne, rastrešene kućarice, koje su se neredno s jedne i druge strane rijeke pružale, bijahu

prava slika toga siromašnoga naroda u onih sirovih vremenih, kada su vladari još mislili, da je bog narode samo radi njih stvorio. Oni su smatrali svoje podložnike kao stvari, kojima se koristiti slobodno im je bilo, čim su većma mogli.

Ovom zemljom još ne zavlada Ture, nu njegova gospoda zvali su se kršćani, valjda samo zato, što su priznavali onu kršćansku izreku, koja veli: Daj cesaru, što je cesarovo. Cesarovo ili vladarovo bilo je pako po njihovu mnijenju sve, što god im se zaželjelo.

Mentalitet srednjovjekovnoga feudalca prikazao je Demeter u rečenicama, kojima je okarakterizirao glavno lice te novele, hercega Stjepana Hranića Kosaču:

»Drzovit i koščat sjedoglavac predvodio je konjaničku hrpu. To je bio herceg Stjepan Hranić inače Kosača nazvan, koji je gospodovao za onog vremena ovimi pokrajinami, i nije činio nikakve iznimke od drugih vladara svoga vijeka.

Istinabog, on nije bio tako okrutan, kao njegov suvremenik Vlad Drakul, gospodar vlaške zemlje, koj' si je jednoč nasadio bio sat dugačku, a četvrt sata široku šumu od samih na kolac nabijenih ljudi, i koj' je najvolio šetati se po hladu takova drveća; ali i on smatrao je svakog svoga podanika kao crva, koga pogubiti nije nikakova grehota.

To se zna, da je izuzimao plemiće iz ovoga pravila, jer je trebao njihova oružja, da ostali puk uzdrži u pokornosti.

On je moćebiti rjeđe iz objesti lio krv čovječansku, negoli njegovi susjedi, ali to nije činio iz cijenjenja čovječjega života, nego iz mnoga milosrđa, koje koji put i nestašno dijete počuti prema muhi. Nu jao onomu, koji ga razljuti čime; a za razljutiti ga dosta bijaše muževna riječ i drzovit pogled, jer nije trpio, da rob ne puze pred njime.

Srce mu nije bilo bez dobrih klica, ali sunce izobraženja nikada ih ne ogrija, da procvatu. Sva njegova vladarska znanost sastojala se u slijedećih dvih točkah: Tko te slijepo ne sluša, posijeci ga, a tko ti vjerno služi, naknadi ga.

Po prikazivanju Demetera, Kosačini podanici nisu se bunili protiv svoga gospodara samo zato, jer ih je u tome priječila vjera. Inače, narod je pod njegovom vlašću živio isto onako teško, kao i pod Turcima:

»Jer ako mu i pod njegovim vladanjem bolje išlo nije, negoli bi mu išlo pod turskim, to je barem moglo, po običaju svojih praotaca, bogu se moliti u svojim crkvah.

Cijela ta novela, po svojoj fabuli veoma zapletena, u stvari je prikaz, kako velikaši propadaju zbog vlastite silovitosti, međusobne mržnje, sebičnih i nepravednih prohtjeva prema podanicima – i kako je njihova propast pravedna.

U noveli »Iz dopisa dviju prijatelja« Vukotinović upozorava na privrednu zaostalost Hrvatske, okrivljujući za to stanje feudalce:

»Naša je domovina lijepa, i lijepo je na selu živjeti, osobito ljeti. Ali mene to žalosti – piše Vukotinovićev glavni junak –, što je ljepota naše domovine jošte sirova, ona je većom stranom još neizdjelana. Kod nas nema obrtnog života, nema marljivog poljodjelstva, koje bi našu

zemlju u baštu pretvorilo. Kod nas ima samo živalja, koji se samo ubuduće razviti moraju. Tomu su naši vlasteli krivi, koji do sada ništa radili nisu; od njih bi se seljanin učiti morao, ali oni sami mnogo ne znadu, i što znadu, ne će da se ozbiljno pobrinu.«

I jedna i druga novela iziše su dvije godine prije razrješenja kmetskih odnosa u Hrvatskoj.

Iznoseći gradivo iz hrvatske prošlosti i pišući s težnjom, da im novele budu izgrađene na osnovu historijskih podataka, hrvatski su novelisti u vremenu ilirizma ipak više manje upotrebljavali motive i fabule običajne u vrijeme evropske romantike. U novelama Dragojle Jarnevićeve i nema – osim vremenskoga okvira i imena lica – ništa historijsko; sve se one iscrpljuju i neobičnim zapletima i raspletima. Inače, u tadašnjim se hrvatskim novelama priča o bezgraničnoj mržnji između pojedinih velikaških obitelji, između oceva i djece, između nekadašnjih prijatelja, a zatim o ljubavima djece, kojima su roditelji neprijatelji (Vukotinović: Franjo Talovac, Demeter: Ivo i Neda, Otac i sin). Tu se prikazuju osвете, izvršene nakon mnogo godina. Pripovijeda se o ljubavima na prvi pogled i o zaprekama, što ih mladim ljudima postavljaju imutak, rod ili porodične opreke. Slikaju se otmice, hajduci, spletke, nepoznati ljudi kao spasioči, i sl. Nepredviđeni slučajevi odlučuju o sudbini ljudi; događajima pokreće spletkar, kojega inače mrzi cijela okolica – a slijepo mu se predaje samo glavno lice. Demeterove tri novele, objavljene kao originalne, sadržavaju uglavnom isti zaplet: ljubav dvoje mladih, kojoj se roditelji opiru, jer stoje pod utjecajem sebičnog i pokvarenog spletkara.

Svoje motive preuzeli su tadašnji hrvatski pripovjedači ponajviše iz njemačke, francuske, ruske ili češke književnosti (A. T. Hoffmann, Puškin). Iz hrvatskih se novela ilirizma osjeća duh Schillerovih »Razbojnika«, Klingerova »Sturm und Dranga«, Hoffmannovih pripovijesti »Die Elixiere des Teufels«, »Das Majorat« i dr. Očito je, da je Dragojla Jarnevićeva, pišući o vilama povotkinjama na rijeci Kupi, imala pred očima njemačkoga pripovjedača Fouquéa i njegovu »Undinu«. A uzor su joj bile i onakve novele, u kojima se iznose praznovjerice, djelovanje duhova, sablasti, usud (Brentano; možda i Gérard de Nerval). Demeterova je »Vijavica« samo lokalizirana Puškinova »Mećava«, a u »Jednoj noći« isto je tako upotrebljen Puškinov motiv, kako je pokazao Josip Badalić.⁶

Neposredan cilj, koji su hrvatski novelisti u vremenu ilirizma htjeli postići, bio je u tome, da tadašnjem našem građanskom i malograđanskom čitaocu pruže prikladnu lektiru na hrvatskom jeziku. Naročito su išli za tim, da djeluju na hrvatske žene, koje su tada vrlo rado čitale francuske romanopisice, kakav je bio Sue. O lektiri hrvatskih čitateljica i o njezinu nepovoljnom utjecaju na njih pisao je Adolf Veber Tkalečević u »Danici« 1848., u članku »Nješto o kazalištu«. Bogoslav Šulek,

⁶ Dr. Josip Badalić: Ruski pisci u književnosti hrvatskoga preporoda. Hrvatsko kolo 1946., str. 330 i d. – Dr. Josip Badalić: Puškin u hrvatskoj književnosti (Zagreb 1937).

braneći tadašnju hrvatsku novelistiku od napadaja čitatelja i kritičara, upozoravao je (u »Danici« 1846), pred kakvim sve teškoćama stoji hrvatski novelist – morajući da bude i historik, i etnograf, i t. d.:

– »Radi toga nisu imali ni drugi narodi na početku svoga duševnoga razvitka Walter Scotta, Zschokkea, Suea, Balzaca« – završavao je on.

Vraz je već među svoje prve kritičarske bilješke u »Kolu« unio misao, kako je novela mamac za čitatelja. No branio je hrvatske čitatelje od prigovora, što ne čitaju hrvatskih novela. Pišući o pripovijestima Ivana Kukuljevića, spomenuo je usput njegov teški stil, udešen prema njemačkome, te je hrvatske pisce upućivao na Puškina i Gogolja.

Time je Vraz, makar i neizravno, upozorio na umjetničke nedostatke početne hrvatske novelistike. Da se ukloni takvim primjedbama, Dragojla je Jarnevićeva u pristupu svojim »Domorodnim povijestima« ustvrdila, da je svoje novele napisala prema pričanju naroda. Ali je očito, da je to bila samo formalna isprika.

Uza sva svoja dobra nastojanja, hrvatski su novelisti u doba ilirizma ostajali uglavnom izvan umjetnosti. Njihove su novele ponajviše sastavljene s velikim naporom svojih pisaca. Pisane su tvrdo, s licina ponajviše nejasnima, gotovo karikiranima. Kukuljević i Jarnevićeva ostali su kao pripovjedači nekako mucavi, naivni, ne znajući da vode fabulu, ni da je zaokruže, niti da ocrtaju likove. Naročito je Dragojla Jarnevićeva htjela pričati o uzbudljivim i veoma promjeuljivim zbivanjima u životu svojih ličnosti – ne pazeći pri tom ni na logiku ni na psihologiju.

Za stanje hrvatske novele u doba ilirizma karakterističan je Ljudevit Vukotinović – najplodniji i najuporniji od svih naših tadašnjih novelista. Očito je iz njegovih spisa, da je proučio mnogo historijskoga materijala, kako bi u pripovijestima mogao što bolje prikazati neka razdoblja hrvatske prošlosti. Ali su njegove novele upravo zbog toga pretrpane povijesnim podacima. Inače se opaža, da je on i u njima htio čitaoca osvajati svojom duhovitošću. Kao čovjek vrlo okretan, pronicav, u svojim je novinskim člancima i feljtonima iznosio prilično oštra opažanja o društvenim prilikama svoga vremena. Ni u svojim novelama nije se stoga zadovoljavao samo pričanjem fabule i historijskim podacima, nego je htio upozoriti i na neke pojave u svome vremenu. Utvrdivši u »Štitonoši«, kako je najsiromašniji vladar kupio najskuplju pticu, nadovezao je:

»Ali tako bijaše ... i tako je i sada. Žao mi je, što se ne usudujem tako pisati, kao što bi želio; mogo bi me tko po prstih pokucati ... il' da me i ne bi nitko pokucao, mogo bi gdjejkoga prstom ubosti ... a to bi zlo bilo. Ja sam jako mirovan čovjek; kad vidim, gdje koji bontonist na svom Aralcu lancade i traverse izvodi, odmah mu se ugibljem; mi se onda i onako ne poznamo, jer je drugi sasvime svijet, kad se jaše, a drugi, kad se pješke hoda ... Da bi svi oni ... da bi dakle svi oni, kojim je takav haute voleist što dužan, za njim, kada jaše ili se u hintovu vozi, bježali, i svoje novce iskali, to bi toliko ljudstva po ulicah bilo, koliko ga sada na nijednoj procesiji više nema, i to bi tolika vika bila, da je u nijednoj sinagogi veće čuti ne bi moći ... To je istina ... i to otud

dolazi, što ono kupujemo, što ne trebamo ... ali bog je dobar; on nama duge otpušta, moradu dakle i vjeronici, ako ne otpuštati, bar dugo čekati ... tako kažu najnoviji žurnali.»

Vukotinović je opazao različite pojave među ljudima. Stoga je svoja lica htio karakterizirati prema njihovu vladanju, spoljašnjim osobinama i duševnim svojstvima. U »Novome vojvodi« prikazao je pedanta, koji se hvasta svojom učenošću, a zapravo je frazer i šeprtlja. Ali je kod toga prešao u karikaturu. Taj njegov učenjak, Panta, u nespretnosti polijeva rukopis crnilom mjesto pijeskom, a u pijanstvu razgovara sam sa sobom o filozofiji:

»Jedna čaša, nijedna čaša, ens simplex, a potrta čaša – ens multiplex ... ha, tako je to, ali što vi znate od Filozofije i Historije ... Šta? ... Ništa (lupi po stolu), ništa ... ništa! Vaša nije, ne, ne, boga mi, nije! ... Čaša nije! Hajd na mejdan! – upali se zaspani Panta.

– Bila čija godi, nasmije se Marko, samo Vi pijte; meni je ne treba. Pijte, brate, da se pobijemo, hajd na mejdan, na čašu vina, ili može biti na čašu vina, da se pomirimo.

– Amicitia est ens compositum ... ex ... ex ...

– Ex, sex, lex, pex – kaže Marko.

– Šta? – ljuti se Panta – fex?

– Što god hoćete!

– Fex ... tko je fex?

– Nitko.

– Nitko, tko je nitko fex.

– Pijte, molim Vas, – prosi Marko.

– Est ens compositum ex individuis duobus – tako je – kaže Panta.

U nezgodnom sukobu, kad je htio upotrebiti oružje, jedini taj Panta pogiba.

U istoj noveli slika Vukotinović punicu bana Mladena – kojoj je zatvorio muža, svoga tasta, te hoće da ga smakne. Htio ju je prikazati kao sebičnu ženu, kojoj je samo do toga, da bude uvijek savršeno obučena i dotjerana. Opisana je ovim rečenicama:

»Dok su poklisari hrvatski s Mladenom razgovarali, otišla je tužna i veoma razdražena Miljanka k materi svojoj. Mati njezina bijaše stara gospođa, koja, premda jaka i uvijek zdrava, vendar sa svojim zdravljem neprestano posla imadaše. Mi se ne ćemo potanje u opisivanje opširnije njezina značaja upuštati, budući da želimo, da ga domoljubni čitatelj iz njezinih čina i govora bolje upozna.«

Teorijski potpuno opravdano stajalište proveo je Vukotinović tako, da je dao riječ staroj gospođi samoj:

»Draga kćerko, govoraše Miljanki, tvoje oči su zaplakane, lica blijeda i suša od jučer. To nije zdravo za tijelo, još manje za ljepotu, koju veoma čuvati moraš, jer se žena mužu odmah ne dopada, čim gadjanja postane. Ja sam se uvijek čuvala ... hvala bogu, vidiš kakva sam. Da nisam toliko bolesna, još bi lijepa bila. Ali što će čovjek? Jao, ovu noć mi je opet zlo bilo, želudac me je bolio, da sam mislila, da ću poginuti.

– Vi ste mene, majko, na nesreću rodili, – odgovori ozbiljno kći. – Ne marim ja za lica blijeda, niti za ljepotu, nego za ono, što mi je krivo, da su lica blijeda. Niste s Mladenom bili, ništa čuli, što će iz oca biti?

– Ja sam čula ... ali mi je jako zlo bilo ... jao – jao ... i sada me želudac boli! Miljanko, čuješ li, dijete moje, kako ti to stoje kose! – Zašto ih ne urediš?»

Kad joj je muž dao ubiti oca, Miljanka je poludjela i u ludilu polejtela iz kuće. Njezina majka pri tom više na sluškinje:

»Što stojite ovdje? Valja da boga molite, ili se čudite vašoj gospođi? ... Vi vragovi nevaljani, koliko vas je ... Je li ... četiri ste, pa kako ste dvorili vašu gospođu, kako je išla ovih dana u varoš? Šta, vi gadi, vi? ... Niti joj je ječerma pošteno skopčana bila, nit je pas čvrsto svezan bio, niti su joj vlasi u redu bili! ... Jao, jao ... moj želudac. O, ja znam, da me ne će dugo biti! Čuješ li, djevojko, ponesi mi vode.«

Očito je, da je Vukotinović želio na taj način iznijeti različite karakteristike ljudi. Ali je, radeći odviše intelektualistički, prešao granicu prirodnosti, i mjesto živih ličnosti stvorio neka čudovišta.

Najokretniji pripovjedač među novelistima ilirizma bio je Demeter. On svojih novela nije pretrpavao nabravanjem nepotrebnih historijskih podataka, niti ih je razvlačio epizodama, zališnim dijalozima i monolozima. Pripovijedajući, znao je uvijek sačuvati okosnicu fabule, podržavati napetost čitaoca, pobuđivati njegovu znatiželju. Mijenjao je pozorišta svojih pripovijesti, zalazeći sad u Slavoniju, sad u Trogir i Kaštelu, sad u Hercegovinu. I on je prikazivao različite tipove ljudi, iz različitih klasa, ali se nije zamario time, što bi izmišljao dugačke razgovore, da bi ih karakterizirao. Nabacivši o njuna nekoliko rečenica, prelazio je na akciju. A ona je u njega uvijek živa, puna promjena i iznenađenja. U »Ocu i sinu« prikazuje na primjer, kako se i otac i sin zaljubljuju u istu djevojku, kako se iznova pojavljuje sin, koga svi smatraju mrtvim, jer su ga i sahranili i oplakali. U »Ivi i Nedi« daje se pokvareni spletkar naoko izgrditi i otjerati od dotadašnjega gospodara, da bi tako zadobio povjerenje u dotadašnjih njegovih protivnika i da bi ostvario svoju zamisao: da ubije mladića, koga njegov gazda ne će za zeta. Fabula »Jedne noći« zasniva se na činjenici, što se čitaocu prikazuje kao stvarnost ono, što je glavno lice sanjalo o svojoj budućnosti – i time se postiže glavni efekat novele. Nije stoga čudo, da je Demeter od Puškina preuzeo upravo motiv »Vijavice« – opisavši, kako se djevojka, koja je pobjegla od svoga oca, u brzini vjenčava s potpuno nepoznatim čovjekom. Sličan motiv – djevojku, koja se s dragim sprema na bijeg, odvodi u noći drugi – upotrebit će nešto kasnije i Botić u »Dilber-Hasanu«.

Ipak, preuzimajući zapravo tuđe motive i pišući novele zbog redakcijskih potreba, Demeter vjerojatno nije ni išao za tim, da na tome području stvori nešto trajnije. Kad je prestala izlaziti »Iskra«, napustio je on i novelistiku.

Novelistika ilirizma ima samo književno-povijesno značenje – kao dokumenat o nastojanju hrvatskih književnika, da za hrvatsku književnost predobiju hrvatsku građansku publiku, kao i s obzirom na

motive, koji su u njoj obrađeni. Ti su motivi važni zbog veza, koja je po njima ta novelistika imala sa zapadnoevropskim književnostima i s Puškinom. Ali od svega novelističkog rada Iliraca nije ostalo ništa, što bi se po vrijednosti uzdizalo kao istinsko umjetničko ostvarenje, makar i u najskromnijem značenju.

U razdoblju ilirizma nastao je i prvi pokušaj, da se realistički zahvati u tadašnji hrvatski društveni život, Nemčićev »Udes ljudski«. Pisac je u njem prikazao plemićku i građansku sredinu u Hrvatskoj, moć novca, hrbaljarije i spletke malograđana, lažnu krepost, varalice pod krinkom poštenjaka, i sl. Pokušaj se i stileki uzdiže nad sve, što je tada u Hrvatskoj napisano u obliku pripovijesti. Nemčić je bio duhovit, znao je snagu rečenice, vrijednost ritma. Već sam početak sačuvanoga odlomka mogao je privući čitaoca:

»Stari Petrinčić – bog mu dao duši toplo – živio je u penziji. – Naši jezikočistitelji bili bi bez dvojbe kazali: Stari Petrinčić živio je u miru; – nu mi, koji smo đavola, t. j. suprugu ovog ubogog penzionara podobro poznavali, to podnipošto reći ne možemo.«

Ali »Udes ljudski« nije dovršen, pa se čak ne zna, da li je imao biti roman, kako je to mislio Šrepel, ili novela. Kako za piščeva života nije objavljen, nije mogao ni utjecati na razvitak hrvatske novelistike.

2.

Pobjedom protivurevolucije u Evropi i uvođenjem apsolutizma u zemljama habsburške monarhije prekinut je donekle i prirodan razvitak hrvatske književnosti. U cjelokupnom kulturnom životu Hrvatske proveden je na početku pedesetih godina prevrat toliko, što se najveći dio dotad priznatih književnika povukao iz literature, a proriđene je redove pisaca trebalo zamijeniti mladim kadrovima. Oni su pridolazili polagano i oprezno, iz redova građanstva i seljaštva.

Devet godina apsolutističke vladavine nije u Hrvatskoj značilo samo devet godina političkoga pritiska, nasilne germanizacije, cenzure, špijunaže, zatvora i progona, već i devet godina sve jačega ekonomskoga gušenja hrvatskih krajeva. Feudalci, izjednačeni g. 1848. formalno s ostalim klasama, imali su ipak u državi i dalje znatne političke povlastice, koje su nastojali iskoristiti, da se i gospodarski održe. Ostavši bez besplatne kmetske radne snage, a u godinama sve jačega novčanoga gospodarstva, oni su upotrebljavali različita sredstva, da bi zadržali dotadašnji standard života. Stali su voditi parnice sa seljacima, da bi prisvojili što više zemlje, počeli su sve više služiti režimu, da bi zadržali visoke položaje u državnoj upravi. U vezi s jačanjem kapitalizma i značenjem novca porezi su se vrlo brzo dizali; u nekim su granama porasli u devet godina na gotovo desetorostruko. Zahtjevima poreskih vlasti nije mogao udovoljavati naročito seljak. U zemlji je pedesetih

godina nastalo opće nezadovoljstvo širokih narodnih masa i napredne inteligencije, i zbog gospodarskoga i zbog političkoga ugnjetavanja. Ono se očitovalo u mržnji protiv Nijemaca, protiv dinastije i protiv feudalaca. Vodećom klasom postajalo je mlado građanstvo. Ali je ono i brojčano i gospodarski bilo slabo. Znatniji dio stanovnika u hrvatskim gradovima nije po rodu bio hrvatski, pa je i dalje ostao povezan s njemačkom nacionalnom i kulturnom sredinom, našavši u germanizatorskim težnjama tadašnje vladavine najbolji izlaz iza uzbuđenja, što su mu ga svojim narodnim težnjama prouzrokovali Ilirci.

Kao i u ostalim granama književnosti, izmjena se kadrova izvršila i u novelistici.

Od istaknutijih novelista ilirizma Demeter nije iza g. 1846. objavio niti jedne novele, Kukuljević samo jednu (»Dva Slavena«, u Leptiru g. 1859.), a Vukotiniović tri (u Leptiru 1859. »Unutarnji život« i »Čupore«, a 1861. »Četnika«). Aktivnom je ostala samo Dragojla Jarnevićeva, koja se u pedesetim i šezdesetim godinama razvila u najplodnijeg novelistu hrvatske književnosti, opskrbljujući svojim djelima sve tadašnje časopise i almanahe (Neven, Leptir, Naše gore list i Dragoljub).

»Dva Slavena« značila su preokret u Kukuljevićevu književničkom radu. Dok je njihov pisac u novelama, pisanima u razdoblju ilirizma, iznosio historijske događaje, samo s nekim aluzijama na zadatke i probleme vlastitoga vremena, u »Dva Slavena« slikao je događaje iz g. 1847. i 1848., s jasnom namjerom, da bude aktualan. Prikazao je varaždinsku županijsku skupštinu g. 1847., koja je donijela zaključak o uvođenju hrvatskoga jezika kao službenoga, dodirnuo je odnose između Hrvata i Mađara u to vrijeme, rat g. 1848., žalostan završetak revolucionarnoga vrenja te godine, i t. d. U središtu je njegove novele veza između dvojice Slavena – hrvatskoga književnika Umovića i poljskoga rodoljuba Podoljskoga, koji boravi u Hrvatskoj. Kukuljević je kušao prikazati držanje jednoga i drugoga prema revoluciji i Mađžarima, te njihovo razočaranje s događajima iza g. 1848. Usput je naslikao i hrvatske društvene prilike svoga vremena: lakoumnost i prevrtljivost hrvatskoga plemstva, karakteristike hrvatske žene, koja se zanosi za stranim i prezire sve domaće. Kukuljević je, nakon iskustva g. 1848., u svojoj noveli podvrgao kritici hrvatsko društvo, upozoravajući, da svijet ne treba gledati kroz romane, idealistički, nego valja razmotriti stvarnost. On je, davno prije Gjalskoga u njegovu »Žitomorskom gospodinu«, opisao jednu plemićku pijanku, po kojoj se može da nasluti sva praznina i dotrajalost klase na umoru. Da bude bliži istini, dao je svojim licima da govore i kajkavskim narječjem, i njemačkim jezikom – već prema tome, kako su njihovi modeli govorili u životu. »Dva Slavena« prva su oštra kritika hrvatskoga plemstva. To je ujedno najbolja Kukuljevićeva novela. Nastala je doduše vjerojatno poslije Bogovićeve »Matije Gupca«, koji je izašao 1858., ali u njoj ima i crta, kakve Bogović nije pokazao.

I Vukotiniović je u dvije od spomenutih novela iznio gradivo iz svoga vremena. U »Unutrašnjem životu« htio je stvoriti primjerak psihološke

pripovijetke i opet u obliku pisama –, u kojoj je prikazan razvitak ljubavi između dvoje mladih ljudi. Smisao joj je: sreća je u unutrašnjem miru, a ne u spoljašnjim uspjesima. Aktualnost je njezina bila u činjenici, što njezino glavno ženko lice – Vlastimila – nije isprazna pomodarka, kao većina tadašnjih hrvatskih djevojaka, nego gleda na unutrašnju vrijednost čovjeka. – U »Četniku« je iznesen događaj iz g. 1848.: hrvatski domoljub, oficir u narodnoj vojsci, uspijeva za hrvatstvo predobiti plemkinju uzgojenu u nenarodnom duhu. Pisac, koji je i prije toga kritički gledao na hrvatske društvene prilike, poimence u građanstvu i plemstvu, prikazuje u toj noveli djevojku, koja čita strane knjige, a prezire sve domaće.

Kao i u svojim feljtonima,⁷ Vukotinić je i u »Unutrašnjem životu« htio pokazati bolesne pojave u t. zv. višem hrvatskom društvu. Jedan od prijatelja karakterizira to društvo u svome dopisu drugome prijatelju ovako:

»Koketne gospođe, prekomjerno nakićene, prezrele djevojke, izmekčani mladići s naočalima i cvikerima, lakomni supruzi, bezbrižni gospodari, besposleni rasipnici, to su ti stvorovi, koje ćeš ponajviše vidjeti.«

»Čupori« su historijska novela. U njoj je pisac iznio događaje iz 15. vijeka: razmirice između vladara i velikaša, život zagrebačkih malih građana, obrtnika, feudalaca, visokoga svećenstva, i sl. Sklop je novele romantičarski: u njoj se prikazuje ljubav, koja nastaje na prvi pogled, a zapreka su joj obiteljske razmirice između porodica mladih ljudi, koji se vole. »Čupori« su pisani tvrdo, kao i ostale Vukotinićeve novele. Ali su ipak značajan kulturno-historijski dokumenat, jer je u njima pisac, na osnovu povijesnih izvora, htio iznijeti sliku tadašnjih društvenih prilika u Hrvatskoj s obzirom na klasnu podijeljenost. Slikao je velikaše u njihovoj grabežljivosti i nasiljima, građane i njihove cehovske običaje, život visokih svećenika. Sve će to kasnije, samo s više snage, iznositi Šenoa.

Drugim je pravcem polazila Dragojla Jarnevićeva. Napustivši pravac, koji je započela svojim »Domorodnim povijestima«, ona je pedesetih i šezdesetih godina u novelama prikazivala ili građanski i malograđanski svijet, ili odnose između seljaka i vlastele, ili razdoblje francuske vladavine u Hrvatskoj, ili pak prilike u Vojnoj Krajini.⁸ U svakom je slučaju htjela biti aktualnom. Kao pisac bila je vrlo bespomoćna – bez mnogo osjećanja za jezik i stil, bez smisla za kompoziciju, pretrpavajući svoje pripovijesti potrebnim i nepotrebnim materijalom. Gotovo su sve njezine novele ispunjene neobičnim i vrlo zapletenim događajima. U njima se

⁷ Vidi: Zimske misli (Narodne novine 1842, br. 4), Ljetne misli (Danica 1843), Ljetošnje poklade u Zagrebu (Danica 1843).

⁸ Novele Dragojle Jarnevićeve u pedesetim i šezdesetim godinama: Prevareni zaručnici (Neven 1853), Prijateljice (Neven 1854), Sudbina (Neven 1854), Ljepota djevojka (Neven 1858), Prsten (Neven 1858), Plemić i seljan (Leptir 1860), Tuđe spletke (Naše gore list 1862), Ružin pupolj (Dragoljub 1867), Strašna ženidba (Dragoljub 1868).

priča o nestaloj ili ukradenoj djeci, koja se s roditeljima sastaju nakon mnogo godina. U njima se ponovo udaju žene, misleći, da su im muževi mrtvi, a onda ih poslije desetljeća susreću žive. Odatle nastaju mnogobrojni zapleti, koji se gotovo redovno svršavaju žalosno. Jarnevićeva je u akciji uvodila kriomčare, razbojnike, nahočeta. Ali je usput znala zabilježiti i po koju značajnu crtu tadašnjega hrvatskoga građanskoga života. Prikazivala je djevojke, koje hvataju bogate muškarce; ljude, koji bi se htjeli pokazati u društvu po rodu ili bogatstvu višim nego što jesu. Stariji su hrvatski književni historici na njezinim stranama pronalazili i nešto psihologije. Svakako je Jarnevićeva – bez obzira na znatne slabosti svojih tvorevina – pokazivala sposobnosti, da pođe putovima, kojima je postepeno polazila cjelokupna hrvatska književnost onoga vremena: da se približi životu time, što će iznositi gradivo iz suvremenosti, ili što će bar u obliku historijskih novela iznositi pitanja vlastitih godina. U njezinim novelama ima protesta protiv tlačenja hrvatskoga krajiškoga seljaka sa strane njegovih oficira stranaca. U njima se prikazuje gotovo beznadno i besmisleno životarenje naših ljudi u tome dijelu zemlje, gdje vojnički zapovjednici bez kazne vrše najveće nepravde, uplićući se čak i u najintimnije odnose tamošnjih stanovnika. Ona se zgražala nad pomodarstvom i ispraznošću tadašnje prosječne hrvatske žene i djevojke. Izrugivala se ljubavnim i bračnim spletkama u tadašnjem našem građanskom društvu. A na vrlo je jasan način istaknula poglede, što ih o seljaku i seljaštvu imaju pripadnici feudalne klase. U noveli »Plemić i seljan« iznijela je lik mladoga teologa seljaka, koji ne će da se zaredi, jer je zavolio mladu plemkinju, i misli, da i ona njega voli. No kad je zaprosi, bude odbijen i osramoćen. Njegova se nesudenica bez mnogo griznje uda za plemića. Odbijeni prosac, da se osveti, zamijeni kasnije njezino dijete s drugim, kupljenim djetetom, i odgaja maloga plemića kao skitnicu i razbijača. Dokazao je zorno, da moral ljudi stvara sredina, a ne podrijetlo. Fabula je u stilu ostalih Jarnevićkinih novela, ali su zanimljivi nazori, što ih majka mlade plemkinje izriče zaljubljeniku seljaku:

»Možda si se nešto u djevojci prevario! ... Misliš li, da ona ne pozna razlike među svojim i tvojim stališem. Da ona ne zna nabrajati prede s očeve i materine strane, a da ne zna tvoje proizlaženje iz kmetskoga koljena? Čovječe, ti si poludio, kada si samo i pomislio, da bi se ikada i podići mogao do moga roda, a kamoli mu par biti.«

»Pogledaj eno moje konje, kako se gizdavo kreću; ponosite njihove glave, kako ih uvis dižu. Pogledaj čistu, ravnu, svijetlu dlaku njihovu; grive kako im se niz vrat spuščaju guste i ljupke, kao da čute da su plemenite plešine. A gledaj eno onijeh štono vuku kola sa pijeskom. Gledaj ih redomice, dvoje za dvojim. Kako im vise glave na prsa; kako im se kostreši nečista griva i dlaka: netom da vuku noge pod sobom.«

»To ti je, dragi moj: plemić i seljanin ... Na koliko se ovaj konjski rod jedan od drugoga razlikuje, na toliko se razlikuje plemićki rod od seljačkog. Vidider; kako bi mogao vitkog onog visokog konja združiti s onim niskim, koj mu jedva do trbuha dosiže.«

»Ovo blago tegli od dana do dana svoja kola, i tako hrani sebe i gospodara. A tako i seljan. Jedno i drugo ne poznaje ništa boljega i mora to izvršavati, čemu je na svijetu.«

Sve to, kad i nije umjetnost, moralo je u vlastitom vremenu značiti mnogo. Pogotovu kad se uzme, da je u istom desetljeću nastala Bogovićeva drama »Matija Gubec«, a uz nju još nekoliko značajnih novela, od pisaca mlađega pokoljenja. Jer je upravo novela u tome razdoblju bila najvažnijom vrstom u hrvatskoj književnosti, postajući onim, što je za vrijeme ilirizma bila lirska domoljubna pjesma.

Za hrvatsku književnost tridesetih i četrdesetih godina 19. vijeka karakteristične su budnice. U njima je bilo izraženo domoljubno oduševljenje, borbenost prema neprijatelju, odlučnost i upornost u narodnome radu, slavenstvo. Pjesme kao što su »Još Hrvatska nij propala«, »Prosto zrakom ptica leti«, »Nek se hrusti šaka mala«, označuju, uz Preradovićeva »Putnika« i Mažuranićevu »Smrt Smail-age Čengića«, najbolje i duh ilirizma, a ujedno su kao literatura najuspješnije izvršile zadatak, što ga je književnost u to doba imala vršiti.

Hrvatska književnost pedesetih godina stajala je naprotiv pred drugačijim problemima. Budnice su bile zabranjene. Vlasti su progonile pisce, koji su se usuđivali otvoreno iznositi svoju narodnu ili društvenu borbenost ili težnju za slobodom. Preostalo je književnicima i javnim radnicima samo jedno: da nacionalno jedva razbudenom dijelu građanstva pruže lektiru, kojom će se održati tekovine ilirizma. Zato su urednici tadašnjih književnih časopisa i književnih almanaha tražili od svojih suradnika u prvom redu novele. Njegovanje izorne novele postalo je glavnim ciljem književnosti. Jedan od tadašnjih plodnijih pisaca, pedagog Mijat Stojanović, izriče načelo: Nema li izvorne novele, neka se u prozi prepriča sadržaj narodne pjesme!

Čitanjem novela imalo je hrvatsko građanstvo toga doba ispuniti slobodno vrijeme, jer se nije smjelo okupljati i raspravljati o politici. Izdajući g. 1859. knjigu »Pripovijesti«, Bogović je u njoj napomenuo i sam, kako je izdaje sa svrhom, da si čitaoci njome prikrate duge večeri. Ipak, hrvatska novela toga vremena nije bila baš sasvim bezazlena, kako su to izjavljivali njezini tvorci. I ona je u svome vremenu imala izvršiti određen zadatak: da čuva narodnu svijest, da širi mržnju na vlastodršce i političke ugnjetace, da upozorava na razlike između omraženih feudalaca i ostalih klasa.

Na pisanje novela dao se u ovo doba od nešto zrelijih pisaca Mirko Bogović (1816–1893), dotad poznat samo po pjesmama. Novele je, na zahtjev »Nevenova« urednika, stao pisati i lingvist Adolfo Veber Tkalčević (1825–1889). Novelama ispunja neka godišta istoga časopisa svećenik Janko Tombar (1825–1911), dotad poznat kao pisac popularnog članka o fizici. Kao novelisti istupaju u to doba profesori, učitelji i svećenici: Vinko Pacel (1825–1869), Mijat Stojanović (1818–1881), Ivan Filipović (1823–1895), Ferdo Filipović (1839–1916), Ilija Okrugić (1827–1897). Većina se njih kasnije dala na druga područja književnosti i

nauke. Janko Tombor živio je na pr. sve do g. 1911., a Ferdo Filipović do g. 1916., a da kasnije nisu napisali niti jedne pripovijesti. Čak se u književnosti nije ni znalo za njih. U tome vremenu relativno nabujale novelistike istupali su pred javnost novelama i književni početnici, kao što su bili Janko Jurković (1827–1889), Luka Botić (1830–1863), Vladimir Nikolić (1829–1866) – kao i neki danas potpuno zaboravljeni diletanti (St. Frušić, Vilim Švarc).

Hrvatska se novela u pedesetim godinama po građi, motivima i tendenciji nadovezivala na novelu prethodnoga razdoblja, ali u skladu s drugačijim prilikama. Stoga se granala u nekoliko pravaca.

Da se shvate vremenski odnosi tadašnje hrvatske novelistike, prema novelistici velikih naroda, treba istaći, da su već 1847. izišli »Lovčevi zapisi« I. S. Targenjeva, da je u pedesetim godinama radio Flaubert, i da je tada pisao svoje novele Gottfried Keller.

Najplodniji i najpopularniji hrvatski novelist pedesetih godina bio je Mirko Bogović. Priznat i inače zbog svoje borbenosti i otpornosti prema reakcionarnim austrijskim vlastima kao najodličniji književnik tih godina, on je već svojom prvom novelom, Hajduk Gojko, objavljenom u 1. broju Nevena g. 1852., dao donekle i smjer velikom dijelu hrvatske novelistike svoga vremena. On je ujedno jedini hrvatski novelist toga desetljeća, koji je svoje novele izdao u knjizi (Pripovijesti, 1859), doživjevši njima i znatan knjižarski uspjeh.

U svojim novelama – Hajduk Gojko, Crnogorska osveta, Grad Gotalovac, Vidovdan na Lohorgradu, Uhojstvo na Grebengradu, Krvavi most u Zagrebu, Šilo za ognjilo, Slava i ljubav – Bogović je prikazivao hajduka kao osvetnika nad nepravdom, junaštvo Crnogoraca, otmice, nasilja velikaša, ljubavi na prvi pogled, trovanja, noćne napade, sredovječne plemićke razbojnice, spasavanja u posljednji čas – sve ono, što je i inače bilo obilježje romantičarske novele. On je usto, svijesno i gotovo sustavno, fabule svojih novela povezivao s ostacima starih gradova u Hrvatskom Zagorju i oko Zagreba (Gotalovac, Medvedgrad, Lohor, Grebengrad). On se, kao pravi romantik, pri pohodu na ruševine starih gradova zamišljao nad prolaznošću svega ljudskoga, te o tome izricao opaske slične Gajevima u njegovoj knjižici »Die Schlösser bei Krapina«:

»Eno gle gradine puste i razvaljene, kao i njezinih velmoža i njihova plemena jur odavna nesta u Hrvatskoj ... Što je bilo, prošlo je! ... Gdje se u tom gradu sastajala sjajna, mnogobrojna i veselo bučna družba, tu je sada neobična tišina, samo povjetarce zadirkuje u vite grančice jorgovanja, vinjage i šipka, što ga tu ima u izobilju, te ih ljulja simo i tamo. Gdje se nekoć razlijegao veseli zvuk trubalja i svirala sa trijemova gradske palače, gdje su lijepe crnooke gospođe sa gospodom u veselom kolu igre i plesu provodile, tu sad iz polurazorena i grmljem obrasla trijema poje crvenvoljka, dočim se plaha srna, tražeći valjda srnca svoga, ispod nekadašnjih vrata gradskih ukaže, te opazivši čovjeka, neobična tudijer gosta, skoči i trkom iščezne. Gdje je nekoć u sobah gradskih stijene resila zlatom i srebrom izvezena crvena kadifa, tu sada gole i

raspukle stijene kroz puste prozore izmjenice pozlaćuje sa zapada sunce, dočim ih noću sjajna mjesočina kiti srebrom svojim.»

(Ubojstvo na Greben-gradu)

Ne uza sav svoj romantičarski kolorit i fabulu, Bogovićeve su novele imale sasvim određenu i u vlastitom vremenu jasnu tendenciju. Njihov je pisac iznosio i poglede na tadašnja društvena i politička pitanja, upuštajući se u refleksije o problemima svoga doba. O prilikama pedesetih godina, iza propasti feudalizma, pisao je u »Gradu Gotalovcu«:

»Sada, istinabog, feudalizma nema, jer ga – što je i pravo – duh vijeka našega utamani, ali s druge strane nestade kod Hrvata stare one gostoljubivosti, srdačnosti i veselja. Jedno nas je dakle zlo minulo, ali umjesto toga udomiše se druga zla, te nam istjeraše i ono malo dobra, što je prije u nas bilo. Tko ne vjeruje mojoj riječi, neka se malko obazre po domovini našoj. Sve je sada umuklo. Po naših varoših isto tako kao i po selih vlada grobna tišina. Ljudi se kao grešnici sakrivaju, znanci, prijatelji, pače i rodaci uklanjaju se jedan drugomu.»

To je najbolja karakteristika prilika pod apsolutizmom.

Društvene prilike u razdoblju feudalizma ocrtao je u »Vidovdanu na Lohor-gradu«:

»Život feudalni bijaše već sam po sebi takav, da je otegoćivao svako druženje i općenje. Plemstvo bijaše nesložno među sobom, isto tako niže i više svećenstvo. Građani po varoših bijahu kukavice, te samo imenom građani, a nipošto duhom i činom. Što se pak seljaka tiče, o njemu ne bi tada ni govora, jer on bijaše u pravom smislu riječi bijedan rob, nemajući nikoga svoga do jedinoga boga, pa je bijedan tad valjda izumio onu poslovicu, što ju čovjek, osobito u našem Zagorju, često čuje: kam ću siromak, gore je visoko, a dole je tvrdo.»

U svojim historijskim pripovijestima Bogović je udarao na onakve naše ljude, koji hvale sve strano – uzdižući na pr. ljepotu Švajcarske, iako ih nikada nije tamo bilo. U njegovim novelama opaža se prije svega izrazita demokratska crta. Svoga »Hajduka Gojka« i napisao je, prema vlastitim riječima u njegovu pristupu, da pokaže, kako i iz seljačke kolibice mogu da proizidu odlični junaci, i da ih samo nepravda jakih goni na putove otpora i nezakonitosti. U drugim je novelama – na pr. u »Vidovdanu na Lohor-gradu« prikazivao zvjerstva i nasilja feudalaca, ili je, kao u »Krvavom mostu u Zagrebu«, sa simpatijom iznosio ljubav dvoje ljudi, koje klasne predrasude sprečavaju, te ne mogu biti sretni. Gdje je god mogao, isticao je jednakost ljudi, a s osobitom je naklonošću crtao članove potlačenih klasa, dovodeći ih često do pobjede, bar moralne. U »Šilu za ognjilu« ljubavna se fabula i zasniva na toj razlici staleža: mladi grof ljubi građanku, ali njegov otac ne dopušta braka, jer ne će da ima za snahu građanku. Međutim, poslije njegove smrti sve se sretno izravnavalo. Svoje poglede na društvene odnose iznosi u toj noveli djevojčin otac, građanin Mladenović, povrijeđen u svojoj časti. U pismu starome grofu piše on uz ostalo:

»Uostalom, budite uvjereni, gospodine grofe, da osim one plemenštine roda, što ju vi tako uvažavate i točno po razredih cijenite, ima još jedna vrsta plemenštine, koja – ne znam – da li vam je poznata, budući da se osniva na čistom, uzvišenom čuvstvu duše i na izobraženom srcu, a ne na zaprašenih ostarjelih poveljah.«

Gdje je god mogao, Bogović je u svojim novelama žigosao Habsburgovce i njihove pristalice u Hrvatskoj, da bi i na taj način istaknuo svoje političko stajalište u pedesetim godinama.

Pokazujući i inače mnogo smisla za aktualna politička i društvena pitanja, Bogović je pokatkad iznosio i događaje bliže svome vremenu. U noveli »Šilo za ognjilo« slikao je građanstvo u Križevcima s početka 19. vijeka, s njegovim zabavicama, duhovnim vidicima, međusobnim spletkama. Njegova najbolja novela, »Slava i ljubav«, prvi je pokušaj u hrvatskoj književnosti, da se prikaže sudjelovanje Hrvata u napoleonskim ratovima i u pohodu na Rusiju. Ujedno su tu iznesene slike hrvatskih seoskih plemića u njihovu domaćem životu i političkim protivštinama.

Bogović nije bio originalan stvaralac. Motivi su njegovih novela često upotrebljeni. Intriga u »Slavi i ljubavi« – spletke nuzljuba protiv zaručnika, lažni glasovi o zaručnikovoj smrti i njegov dolazak u posljednji čas – preuzeta je iz Puškina. Bogović je i u svoje novele unosio elemente, što ih je našao u drugih pisaca, pa i hrvatskih – na pr. Nemčića, Mažuranića, i u narodnoj pjesmi. Imao je slabu invenciju, pa je iste rekvizite upotrebljavao po više puta. Takvi su rekviziti: mržnja, što je rđav čovjek osjeća prema svome dobročinitelju; ljubav, koja nastaje između spasioca i spasene djevojke. I izražajna sredstva primao je pokatkad od drugih. »Šilo za ognjilo« u mnogome naliči na Nemčićev »Udes ljudski«. Kao što je Nemčić karakter svojih lica često označio u njihovim prezimenima (Klopotušićka, Grbović), tako je to učinio i Bogović (Trubantić, Rešetićka, Lisić, Cifrička i sl.). Ne treba smetnuti s uma, da je upravo Bogović poslije Nemčićeve smrti izdavao njegove spise.

Ali je Bogović, za razliku od svih dotadašnjih hrvatskih novelista, izuzevši Demetera, znao dobro pripovijedati. Nije se zadržavao na historijskoj građi, nego je nastojao uvijek sačuvati nit fabule. Vješto je povezivao historijske i romantičarske elemente s aktualnim pogledima. Već prije Šenoe opisivao je instalacije velikih dostojnika, uzbuđenje malograđana uoči svečanih zgoda, gospodске руčkovе i sl. Iz svoje građe i motiva izbio je toliko, koliko to može obrazovan i pametan dobro namjeran književni diletant, koji književnost i pozna i voli. Kad su se izmijenile političke prilike, koje su ga ponukale da piše novele, napustio je tu književnu vrstu.

Bogovićevim putem – da iznose događaje iz prošlosti, hajdučke osvete, zlodjela plemića ili visokih svećenika – pošli su: Janko Tombor, Ivan i Ferdo Filipović, te Vladimir Nikolić.

Janko Tombor objavljivao je novele u tri godišta »Nevena«: 1852 (Božjak Morovički), 1854 (Hajdukova zaručnica, Odmetnik, Noćna luč,

Ljubav na istoku) i 1855 (Kula na Dunavu). One su po gradivu gotovo sve historijske, samo je predmet »Odmetnika« uzet iz g. 1848. Dok su ostali hrvatski novelisti pedesetih godina pričali ponajviše samo o hajducima i Turcima, Tombor je u svakoj od svojih novela iznosio drugačiju sredinu i drugo razdoblje: 13. vijek u Slavoniji (Božjak Morovićki), 16. vijek (Kula na Dunavu), 17. vijek u Slavoniji (Hajdukova zaručnica), Palestinu (Ljubav na istoku). U njima je iznio obilje lica iz različitih društvenih sredina: trgovce, cigane, vitezove, svećenike, paše, mornare, kapetane. On je čitaoce privlačio šarenilom scenerije, različitosti kostima, napetošću događaja, neobičnošću fabule. Opisivao je istočnjački harem, ljubav u čergi, gubavce. U njegovu »Božjaku Morovićkom« najmljeni ubica ne ubija označenu žrtvu, već samoga naručioca ubojstva. U »Noćnoj luči« kršćanin ribar osvećuje se gusarima, koji su mu oteli sina, na taj način, što noću postavlja kraj mora luč, da njihove lađe navede na greben. Mnoge je tako upropastio; no prilikom jednog takvog brodoloma pogiba i njegov sin. Pripovjedačkim efektima – uz vrlo dobar narodni jezik – Tombor je pedesetih godina bio stekao simpatije hrvatskih čitalaca; na osnovu njihovih glasova dobivao je i književne nagrade.

Slične su novele pisali u istom razdoblju: Ferdo Filipović, Ivan Filipović,⁹ pa Vladimir Nikolić. Posljednji od spomenutih novelista započeo je svoj književni rad uz ostalo novelom, »Pustolovac« (Neven 1852). U njoj je kao i Bogović u »Hajduku Gojku«, objavljenom iste godine, prikazao hajduka, koji se zbog nepravde odmeće u šumu. No iza te svoje prve novele nije do kraja apsolutizma, osim lirskih pjesama, štampao ništa važnije. Početkom šezdesetih godina stao je opet naveliko pisati.

Mijat Stojanović¹⁰ prepričavao je u prozi narodne pjesme i Gundulića. Ilija Okrugić¹¹ iznosio je u svojim pripovijestima folklorno gradivo iz Slavonije, ili je slikao ljubavne doživljaje povezane s historijskim mjestima u Slavoniji. Po jednu novelu novu sličnoga tipa objavili su pedesetih godina Ivan Mihaljević, Vilim Švarc i St. Frušić.¹² Trebalo ih je spomenuti samo zbog potpunosti prikaza.

⁹ Novele Ferde Filipovića: Osveta (Neven 1854), Kriomčar (Neven 1854), Prsten (Neven 1855), Bošnjaci (Neven 1858), Marija (kalendar Narodna knjiga, 1860), Junak Slavonka (Naše gore list 1861), Vladislav (Slavonac 1863), Ruža (Slavonac 1865). Točne bibliografije Filipovićevih novela nije sastavio ni Nikola Andrić (Pod apsolutizmom), ni pisac bilješke o njemu u Znamenitim i zaslužnim Hrvatima (Zagreb 1925). Novela Ivana Filipovića: Nahod (Neven 1852).

¹⁰ Novele Mijata Stojanovića: Vitez Senčević (Neven 1852), Sunčanica (Neven 1853), Turci u Slavoniji (Neven 1854), Zločinac (Neven 1854), Harambaša (Neven 1854), Krunoslava (Neven 1855), Milica Ljubićeva (Hrvatski koledar 1862), Crtice iz života moga djeda (Hrvatski koledar 1863), Ljuba (Dragoljub 1867). Taj bi se popis mogao i nastaviti, jer je Stojanović bio plodan pisac. No on je često samo prozom prepričavao sadržaj tuđih pjesama i narodnih pjesama, ili je na svoj način bilježio narodne pripovijesti. A nije znao ni da tuđe motive proži i izrazi na nov način.

¹¹ Novele Ilije Okrugića: Lijepa Klementinka (Neven 1854), Morović grad i Velika crkva (Neven 1855), Vezirac i Tekije (Neven 1858).

¹² St. Frušić: Grad Jastrebac (Neven 1852), Ivan Mihaljević: Andrija i njegova dva prijatelja (Neven 1852), Vilim Švarc: Jesensko lišće (Neven 1853).

Različitim putem od Bogovića pošli su Luka Botić, Janko Jurković i Adolf Veber Tkalčević.

Luka *Botić* – rodom pučanin, siromah, dobar poznavач narodnoga života i ekonomsko-društvenih i vjerskih odnosa na cijelom teritoriju Dalmacije, Bosne, Srbije i Hrvatske – smatrao je sav svoj pripovjedalački rad, i u stihu i u prozi, novelističkim. U »Pobratimstvu« (1854), Dilber-Hasanu (1854), Bijednoj Mari (1861) i Petru Bačiću (1862), spojio je nekoliko elemenata: izrazio je svoja shvatanja o društvu, i dao primjerak djela pisanih u narodnom stilu, prema tadašnjim teorijskim zahtjevima hrvatskih kritičara. U svojim novelama iznio je apsurdnost vjerskih opreka, moć velikih nad malima, izrazio je svoje ushite nad ljepotama prirode, ljubav prema rodnome gradu Splitu, zanose nad ljepotom, mladošću i slobodom, i prikazao stradanja nevinih. Od svih hrvatskih novelista pedesetih godina on je bio najviše umjetnik i najviše pisac, koji je stvarao iz unutrašnjih potreba, s najmanje suho intelektualističkih napora, a s najviše osjećanja, mašte, poznavanja bijede i sirotinje. Iako je grada njegovih novela u stihovima izmišljena ili historijska, on je u njoj iznosio vlastite ushite, vlastite jade, i bol nad nepravdama svoga vremena. Njegovo pripovijedanje – i u stihu i u prozi – teče voljko i lagano, a jezikom, u kome nema njemačkih stilističkih i sintaktičkih natruha. Njegov »Dilber-Hasan« po svojim je čisto pripovjedačkim elementima najbolja hrvatska novela svoga desetljeća. Pisana je bujnim narodnim jezikom. Zasićena narodnim melodijama, odišući atmosferom istoka, sevdaha, ljubavi, puna neobično romantičnih doživljaja glavnih lica, ona je u isto doba slika nepravednih društvenih odnosa u vrijeme srpskoga ustanka i slika ljudi s njihovim primarnim strastima.

Već sam njezin početak razlikuje se od svega, što je u onim godinama pod imenom novele objavljeno u hrvatskoj književnosti. Ništa usiljeno; ništa iskonstruirano, da bi se napravio kakav takav uvod, već direktno unošenje u atmosferu mjesta i u samu fabulu:

»Koliko je kahvana u Sarajevu, neima ti druge kahvani Dilber-Hasanovoju na Baš-čaršiji. Tude jutro veće odličnija turska gospoda kupe se kano u kakvi mām. A i ima mām: no ne u izvršnjem fildžanima, ni u zlatnijem zarfam, u srebrnijem ibricima, niti u svilenijem minderima: mām je sam Dilber-Hasan. A kako i ne bi, kad je njegova dosjetna šala začin svakom razgovoru, njegove pjesme hitro izvedene svakom događaju, a sitna bugarija i lijep glas svakoj pjesmi! Nijedan odža ni derviš ne zna načiniti amajliju, koja bi mogla na srce djelovati, kano što pjesma Hasanova uz njegovu bugariju. Koliko su puta bijele kadune molitvu o jaciji prekinule za slušati, gdje sokakom Dilber-Hasan probire po karaduzenu! Koliko mladih djevojaka u snu ne sanja o krasnome Hasanu! Koliko ih ne uzdahne, kad se njega sjete! Koliko jih ne požali petka ili drugog sveca za moći prošetati se i možda sretnuti Hasana! – Pa ni ta sva slava nije sav mām Hasanov. – Sam Hasan zna pripovijedati, koliko ima zaljubljenika u Sarajevu, kad se tko u koga zaljubio, kad li se, zašto li se sa svojom milosnicom dragi koji posvadio. Sam Hasan može

odati kakve su oči, kakvi li glas, kakvo li je lice u koje djevojke, ma ne vidjela nikad ni sunca ni mjeseca.«

U istom tonu nastavlja se pripovijetka dalje – kako je i Hasan zavolio djevojku druge vjere, pravoslavku Sofu, kako je i ona voljela njega, ali se na putu ka ostvarenju te ljubavi ispriječio bogati i moćni Turčin. Lukavo i zločinački iskoristio je pripreme za bijeg, što ih je Hasan bio udesio u sporazumu sa svojom Sofom, te ju je oteo sâm za sbe, bacivši pred njezinom rodbinom krivnju na Hasana. Dalje se priča o upornom nastojanju mladih, da se nađu, što im i polazi za rukom, ali pred konačnim ciljem Hasan pogiba od ruke svoga zlotvora.

U okviru romantičke priče Botić je ipak znao iznijeti različite tipove ljudi – poštene i nepoštene i među Turcima i među kršćanima, bogate i siromašne, junake i kukavice. Vrlo je dobro opisao raspoloženje kod bosanskih Turaka na početku srpskoga ustanka, njihovo držanje prema domaćim pravoslavcima, kao i njihove odnose među sobom.

Janko Jurković objavio je svoju prvu novelu u »Danici« 1853., pod naslovom »Nesudeno – neoteto«. U maniri tadašnje hrvatske novelistike, ispunjene neobičnim i napetim događajima, i Jurković je u središte svoga pričanja unio ganutljivu ljubavnu vezu s velikim zaprekama i promjenama, osvetom i smrću. Da bi bio što originalniji, nije prikazivao Turke i hajduke, nego Poljake i Ruse, s njihovim tadašnjim političkim protivštinama i borbama. Bio je to svijet, što ga nije poznavao. Ali već u drugoj svojoj noveli »Da s' ostala, što si« (Neven 1854) iznio je sličicu iz tadašnjega hrvatskoga građanskoga života: ženu, koja napušta narodne običaje i povodi se smiješno za stranim. Ta se stvarčica doima više kao poučan spis nego kao umjetnina, ali je značajna zbog pravca, kojim je krenuo Jurković već pri prvim svojim nastupima u književnosti: izvršio je svijestan i odlučan zaokret prema realizmu.

U pedesetim godinama hrvatska se književnost u svome osjećanju slabosti povijala prema različitim uzorima: književni su diletanti držali, da su izvršili veoma veliko djelo, ako su više manje nespretno nasljeđovali kakva stranog pisca. Jurković je stoga u ocjenama i teorijskim člancima dodirnuo i problem književne forme i književne grade. Otvoreno je udario na hrvatske književnike, koji pišu tragedije prema tuđim obrascima – iako tragedija kao književna vrsta nije hrvatskoj književnosti u tadašnjim prilikama po njegovu mišljenju bila potrebna. Naprotiv je tražio njegovanje komedije i humoreske, s ciljem, da se za umjetnost iskoristi bogatstvo tadašnjega hrvatskoga života. Umjesto da se iznose neprirodni tragični heroji, po njegovu mišljenju trebalo je u književnim djelima iznositi ljude vlastitog vremena i žigosati ono, što je ometalo napredak hrvatskoga naroda: borbe o jezik i pravopis, pomodarstvo, povođenje za stranim običajima.

Što je Jurković načelno tražio od drugih, kušao je ponajprije ostvariti u svojim novelama.

Prva od takvih novela, pisanih s određenom svrhom, poznati su njegovi »Ulomci iz lomna i krševita života starovjerskog pučkog učitelja«, objavljeni u »Nevenu« 1855. U njima je Jurković, prvi u hrvatskoj

književnosti, unio u književnost likove seoske inteligencije i poluinteligencije, sa središnjim tipom učiteljem, koji je, kao pionir pučko-prosvjetnog rada na selu, po svome društvenom položaju bio napola župnički sluga, a napola inteligenat s vlastitim duhovnim težnjama i potrebama. S humorom i samilošću pristupio je Jurković k našem tadašnjem malom čovjeku, bilježeći njegove prve dodire s evropskom civilizacijom 19. vijeka, i potrese, koji su se u vezi s time u njemu odigravali. Dobro je opažao i njegovu bespomoćnost u dodiru s onima, koji je po znanju ili položaju jači od njega, ali i njegovo uvjerenje, izraslo u njegovoj pokrajinskoj usamljenosti, da je samo sudbina kriva, što nije došao na mjesto, koje mu po vrijednosti pripada. Jurković je dobro uočio neke karakterne crte našega provincijskog čovjeka, koji sam sebe drži genialnim, te često i pati zbog toga, što mu to nitko ne priznaje – ali njegovo nezadovoljstvo izbija ponajviše samo pri čaši vina u prijateljskom društvu. Njegov Pavao Čuturić nije samo tip pučkoga učitelja staroga kova, nego ima i šire značenje, kao tip našega provincijskog poluintelektualca uopće.

U svojim daljim novelama Jurković je iznosio svijet malih seoskih plemića, isluženih vojnika i oficira, penzioniranih profesora, seoskih svećenika. Nastojao ih je uvijek zahvatiti u vezi s ambijentom, u kome su živjeli. Slabo plodan, Jurković je u pedesetim, šezdesetim, i sedamdesetim godinama ipak pripadao među istaknutije hrvatske noveliste, odlične suradnike »Nevena«, »Dragoljuba« i »Vijenca«. Književnu fiziognomiju utvrdio je već u vrijeme apsolutizma, štampavši u »Nevenu« novele: Da s' ostala, što si (1854), Ulomci iz lomna i krševita života starovjerskog pučkog učitelja (1855), Ima i tomu lijeka (1856). Po njima je postao prvi hrvatski novelist, koji je crtao hrvatskoga malograđanina, s njegovim vidicima, težnjama, osjećanjima, karakternim i društvenim svojstvima. Iako je motive ponajviše preuzimao iz stranih književnosti, pa i iz engleske, on je uz njih ipak povezivao gradivo iz hrvatskoga života. Nije imao invencije za stvaranje fabula, ali je znao opažati. S osjećanjem za stil, za kompoziciju novele, s prirođenim humorom. Jurković je bio prvi hrvatski novelist, koji je čitaocima dao bar naslutiti, kakva bi imala biti novela. Koliko životne istinitosti ima na pr. u rečenicama, što ih Pavao Čuturić izriče o sebi svome sudrugu Lovri Nevolji:

»Otac mi je bio mali trgovčić, koji je od besposlice također nešto učio i uvrtio si u glavu, kako sam mu bio jedina, da od mene što god načini. Svršim male škole i pođem u latinske. Na tom se osnivahu njegove nade. Ne znam nikada, kako to bijaše, te su me uvijek držali nevaljalim đakom. Ja sam istina đakom malo učio, ali sam puno mislio; i da nisam uza to imao pogrešku, te ništa pod nebom ne znadoh kazati, bilo bi se drukčije o meni mislilo i govorilo; a ovako, kako bijah smjeran i šutljiv, svi su me držali za lolu, jer sam ja već onda kose na oči tjerao i u odijelu navalice nemaran bio, kako sam slušao za druge velike ljude. Kraj toga nije se nijedno šiblje izderalo, kojega ja okusio nisam, a u razrednici bijah posljednji ... E dobro, posljednji pa posljednji; ali nije razrednica sveto pismo.«

Jurković je u svome kasnijem razvitku pokazivao smjelosti, da ukaže i na idejna previranja u hrvatskome društvu, s obzirom na gospodarske promjene, koje su se događale u Evropi i kod nas. U »Razorenom idealu« prikazao je idejnog pristalicu komunizma, koji svojoj okolini – u vezi s knjigom Granier de Cassagnac o radničkoj i građanskoj klasi – govori:

»Taj skutonoša drugoga carstva, sam ropska duša, uči nas u ovoj knjizi, da je ropstvo i njegov moderni oblik, proletarijat, stanovitim ljudem, koji nisu ograđeni od privilegirane stvari... od naravi sudeno, od boga ostavljeno. Nu pisali takvi jadni sofiste što im drago, doći će vrijeme, gdje će se umjetne povlastice i samovoljne razlike, kojima se uzdiže jedan čovjek nad drugim – gdje će se hijerarhija stališa i zanimanja društvenih raspršiti pred zdravim razumom, kano magla pred vjetrom. Bilo pravo ili nepravo gospodinu Granier de Cassagnacu: pitanje puno bure, koje će potresti stožere staroga reda, – to pitanje na dnevnom je redu i riješit će se, ne, kako je komu po volji, nego kako biti mora.«

U istoj noveli iznio je Jurković i protivno mišljenje: pače je cijelu stvar i napisao sa svrhom, da pokaže kako njegov socijalist, nakon loših iskustava s nekim odrpancima, postaje reacionar. Odatle joj i natpis. Ali je smisao cijele pripovijesti: ne treba zapadati u ekstreme.

Nažalost, Jurković je kao stvaralac bio nekako kratka daha, da bi mogao prikazati svu bujnost tadašnjega hrvatskoga života; nije izvršio ono, što je teorijski tražio od drugih. O njemu je Šenoa, istupajući za realizam, u kratkom osvrtu na njegov život i rad, u »Vijencu« g. 1878. napisao nekoliko toplih rečenica priznanja:

»Na prvome mjestu stoje dakako (t. j. od cijeloga Jurkovićeva rada) Jurkovićeve pripovijetke, genreove sličice, vadene iz života naroda, slikane kistom upravo majstorskim. Tu su karakteri crtani toli vjerno, toli fino, da iz njih diše pravi pravcati život, a nad cijelom slikom prostire se sjajni, veseli kolorit humora, čistog nesmućenog humora, da ih je milota čitati.«¹³

Drugačiji je bio književni razvitak Adolfa Vebera *Thalčevića*. Kad je već bio poznat kao gramatik, kritik i prevodilac, dao se nagovoriti, da piše i novele, zbog redakcijskih potreba »Nevena«. Tako je nastala njegova »Zagreпкиnja«, a zatim »Avelina Bakranina ljuvezne zgode i nezgode«. Obje su pripovijesti, prema oznaci u izdanju Veberovih Djela, napisane g. 1855. Veber je i na tom području pokazao smjelost, da pade putem u hrvatskoj književnosti novim: da izravno zagradi u tadašnje hrvatske društvene prilike.

»Zagreпкиnja« je prva hrvatska novela iz zagrebačkoga malograđanskoga svijeta. Postavivši si svijesno za cilj, da proučava život i da ga u umjetničkom djelu izrazi onako, kakav on jest, Veber je u njoj prikazao s jedne strane zagrebačke građane u njihovu domaćem životu,

¹³ Jurkovićeve novele izdala je Matica hrvatska u dvije knjige (Sabrane pripovijetke 1880, 1881). Izbor njegovih pripovijesti izvršio je dr. V. Petz (Izabrane pripovijesti, Zagreb 1930). O Jurkoviću v. Dukati, Rad 197.

težnjama, nacionalnim vidicima, njemčarenju, bračnim nevjerama i sl., a s druge strane mladoga književnika. Ovaj drži, da će literarnim radom i ljubavlju za narod ne samo izvršiti svoje domovinske dužnosti, nego i trajno privezati uza se djevojku, koju voli. Veber je, i opet prvi u hrvatskoj književnosti, prikazao bračne trokute, kavanske besposličare i sl.

U drugoj od svojih napomenutih novela Veber je – i opet s težnjom, da bude istinit – iznio bakarsku društvenu sredinu. Prikazao je razliku između domaćega, bakarskoga svijeta, koji živi po starim utvrđenim običajima, i između stranih običaja, shvatanja, oličenih u pojavi mladoga pomorca, koji je vidio nešto svijeta, pa unosi među bakarske ljude nove pojmove: želju za brzim uspjesima, pretvaranje, lažljivost. Sukob se pooštava time, što su na strani novih shvatanja i ljudi, koji se u Bakru smatraju odličnijima, bogatijima, obrazovanijima od običnoga bakarskoga čovjeka. Sve su piščeve simpatije na strani jednostavnih bakarskih ljudi. Veber je s osobitom naklonošću prikazivao bakarske ženice u njihovu domaćem poslovanju, razgovorima, ogovaranjima, svađama. Da bude istinitiji, dao je, da njegove bakarke govore svojim domaćim dijalektom:

»– A ca bi oni mane mogli za moj rod reć? Znaju oni, da san ja postene matere ćer, da je moj pokojni otac na marine posteno cesara sluzil, da san se ja posteno ozenila i posteno decu odgojila, ma neka oni pred svojén pragon pometaju, oni; neka nan povedu malo, kako su se ozenili – bila bi jošte više izbrbljala, ali joj nestade sape, te se baci na stolicu, slušajući, što će joj susjeda odgovoriti.

– Ako i san fakela – zavrísne Jelica kano ljuta zmiya, u svom ponosu uvrijedena, – ali san s frajaron, ki me je posteno ozenil; ma pul mane se ni nijedan po kamarah skrival, moj muz ni nijednom kuću na bubanj klal.

– Cuki, karonjo! – zavapi gospođa Zvanica što više može – bi te moglo sram bit tebe i teh tvojih rici; pugljejte, kako me je asaltala, kako da san joj dotu materinu pojila, kazu, rufijanko, frustamondo!

– Cujte, ljudi bozji, ki ste god kade! – krikne Jelica, da su sve uši boljele – kako san ju lipo napučivala, pak ca san tukala, ca san ja to od nje zameritala, lajavice, lofo, nis i ni merve!«

Veber je znao motriti ljude, proučavati njihovo vladanje. Iako se osjećaju naponi, s kojima je pisao svoje novele, one se ipak u svome vremenu odlikuju čitkošću i punoćom života. Usto je protkao pejzažima, opisima ulica i kuća. To je sve pojačavalo njihov dojam. Za razliku od Jurkovića, koji je svoje fabule iskonstruirao ili ih preuzimao od drugih, u Vebera se fabula izvija iz samih karaktera lica i iz društvene sredine, kojoj ona pripadaju. Pišući novele on je pokazao ne samo smjelost, da prikazuje stvarnost svoga vremena, nego i da pristupi kritički k pojavima, koji su se zbivali u građanstvu naših gradova. Kako je međutim slučajno ušao u novelistiku, tako je iz nje i izišao. Napisavši spomenute dvije novele, on je za dugo vremena napustio pri-

povijetku. Vratio joj se opet sedamdesetih godina, kad je sve više pobjeđivao realistički pravac, što ga je on htio unijeti u hrvatsku književnost već pedesetih godina. U »Viencu« (1871, 1874, 1878) objavio je tri nove novele: Nadala Bakarka, Paskva, Dobrotvor dački. U »Paskvi« je samo preradio i nešto osvježio »Avelina Bakranina ljuvezne zgode i nezgode«, a »Dobrotvor dački« realistička je slika s početka 19. vijeka, rađena na osnovu stvarnih činjenica. U njoj je prikazan život malih plemića, daka, intelektualaca. Najuspjelija je od svih tih stvari »Nadala Bakarka«. To je slika vrijedne, radine, priproste i vjerne žene siromašna pomorca, koja strpljivo podnosi muke, poniženja i oskudicu, u koje zapada za vrijeme muževih putovanja po svijetu. U noveli su prikazani Bakrani u svome domaćem krugu, riječki mornari, male riječke krčmice, strano činovništvo u Bakru – sve s težnjom, da se bilo čime ne povrijedi istina, a da se usto istakne veličina, postojanost i moralna čvrstoća hrvatske primorske žene.¹⁴

3.

Kao što je na početku pedesetih godina u hrvatskoj književnosti trebalo stvarati nove književne kadrove, tako se to moralo izvršiti i jedno desetljeće iza toga. Samo su razlozi bili različiti. Onda su se slabije otporni pisci bili povukli iz književnosti od straha pred progonomima, a sada su se, nakon obnovljena ustava, gotovo svi intelektualci dali na politiku. To je doba, kad Mažuranić postaje dvorskim kancelarom, Bogović, Veber i Botić narodnim zastupnicima, dok će Kukuljević i Vukotinović postati doskora i velikim županima. Šezdesetih godina hrvatsko je mlado građanstvo, dotad prilično slabo i bojažljivo u svojim istupima, postepeno primalo vodstvo javnih poslova u Hrvatskoj. Zato su i sve jače intelektualne snage ulazile u stranački život. To je doba, kad se osnivaju novi politički listovi (Pozor, Domobran) i novi književni časopisi (Naše gore list, 1861–1865). Značajno je, da »Naše gore list« izdaje na svoj trošak jedan obrazovan trgovac, Mijo Krešić. Uporedo s časopisom izdavao je on i kalendare za puk, s nekim književnim obilježjima. A drugi karlovački trgovac i štampar, Abel Lukšić, izdavao je neke vrste novinsku reviju, »Glasonoša« (1861–1865). Karlovac je na početku šezdesetih godina bio privredno vrlo jak, sa stanovnicima prožetim hrvatskim duhom – različito od građanstva Zagreba, Osijeka, Varaždina i Rijeke.

Političko i društveno stanje u Hrvatskoj nakon povratka ustava prikazao je najbolje Josip Miškatović u svome nekrologu Ivanu Perkovicu,

¹⁴ O novelističkom radu Adolfa Vebera Tkalčevića: Andrić, Pod apsolutizmom (Zagreb 1906), Ježić: Hrvatski pripovjedači iza preporoda (izbor, s uvodom, Zagreb 1935), Barac: O pripovijestima Adolfa Vebera Tkalčevića (Veličina malenih, Zagreb 1947).

u »Vijencu« 1871. Pišući o tome, kako su nakon sloma apsolutizma tadašnji hrvatski politički predstavnici imali odlučivati o položaju između Ugarske i Austrije, nadodao je:

»U takvu tjesnacu, među dva protivnika, željna iznad naše zemlje pomirbu zamjenitu, a svaki od njih pojedince jači od naše zemlje, trebalo je protisnuti u sretnu i sigurnu luku ladicu hrvatsku s narodom, kojega inteligencija jest više potrebita nego brojna, s pukom, koji je sve donle nosio jaram kmetstva, zatim apsolutizma, a sad se pozivaše, da sudi o položaju Evrope, monarkije, njezinih kraljevina, i prema tome dosudi politički smjer svojoj otadžbini, a ovamo ne zna za drugo ni pitati van: ljudi, hoćemo li manji porez plaćati?«

Karakteristika tadašnje hrvatske politike – koju su vodili uglavnom sve mladi i neiskusni ljudi – bila je, prema Miškatovićevu sudu: naivnost, nezrelost, zanos. Slikajući sebe i svoje drugove iz toga doba, Miškatović piše:

»Bože moj, kakve li nismo nakazne sne političke snivali prije toga! Nemajući prilike zakonitoj borbi, nemajući nade, da će takva prilika ikad nadoći, a osjećajući živo, da narod pod pritiskom onoga jarma mora izdahnuti, pjevali smo pjesme o sjevernom stricu, smišljasm o djetinske osnove, da s cijelim narodom nahrupimo na Turke, osvojimo Bosnu i Bugarsku, a onda u društvu Bugara i Bošnjaka uspoვნemo u Austriju i taj posao oslobođenja obavimo«.

Jednaka naivnost i nezrelost vladala je i u književnosti.

Hrvatska književnost šezdesetih godina stajala je pred sličnim zadacima, kao i u vrijeme ilirizma: trebalo je za hrvatski jezik, hrvatsku knjigu i hrvatske narodne težnje predobiti stanovništvo hrvatskih gradova, a poimence hrvatski ženski svijet. Nakon pustoši, što ju je u zemlji ostavio apsolutizam, imao je iznova započeti posao izgradnje i preporadanja. Ista funkcija, što ju je tridesetih godina morala izvršiti Draškovićeve knjižica »Ein Wort an Illyriens hochherzige Töchter« (1838), bila je šezdesetih godina namijenjena »Krijesnicama« Ivana Trnskoga (1862. i 1865.). U takvim prilikama i opet je važnu zadaću imala na sebe preuzeti originalna hrvatska novela.

Od poznatijih pisaca, koji su se kao novelisti istakli u prethodnom razdoblju, u šezdesetim su godinama prestali pisati novele Mirko Bogović, Janko Tombor, Adolf Veber Tkalčević, Ljudevit Vukotinović. Glavnom pripovjedačicom »Naše gore lista« ostala je Dragojla Jarnevićeva, nastavljajući svoj dotadašnji pravac. Uz nju su od zrelijih pisaca u tome vremenu objavili nekoliko novela Janko Jurković i Ferdo Filipović. Inače u »Naše gore listu«, kao i u nešto mlađem »Slavoncu« (1863–1865), »Danici«, te u prigodnim izdanjima i kalendarima, originalnu hrvatsku novelistiku zastupaju novi ljudi, uglavnom književni početnici, od kojih će se neki u kasnijem životu istaći na drugim područjima rada. Od njih se mogu spomenuti: Antun Lobmayer, Lj. Marić, Marija Roskovska i dr., te pisci, koji su svoje novele potpisivali

pseudonimima, inicijalima ili šiframa (Lj. Garčinski, L. Š., XY). Svi su oni ubrzo iščezli iz književnosti.¹⁵

Po svome sadržaju, hrvatska se novelistika šezdesetih godina znatnim dijelom nastavlja na tradicije prethodnog doba. U njoj se, naročito kod pisaca iz Slavonije, najviše ističu motivi o hajducima i Turcima, prikazi borba za kršćanstvo, opisi velikih i nesretnih ljubavi sa zaprekama, i sl. Veze između starijega i novijega razdoblja dadu se razabrati već iz samih natpisa pojedinih novela. U »Leptiru« 1862. izašla je novela »Spasovdan na Blatskom gradu« (autor B. Milivojević), te »Prvi svibanj na Vrbovačkom gradu« (pisac Mavro Belančić); oboje već po natpisu podsjeća na Bogovičev »Vidovdan na Lobergradu«. Među takvim piscima ističu se Vladimir Nikolić i Blaž Lorković i po svome pravcu i po čitkosti svojih novela.

Vladimir Nikolić, dotad poznat kao autor spomenutog već »Pustolova« i lirskih pjesama (Kunogorke 1855, kasnije Bršljani 1864), objavio je u »Naše gore listu« i »Slavoncu« razmjerno velik broj novela. Izdao je i jednu zbirku (Pripovijesti, 1864), iza koje je imala doći druga i treća, ali ga je u daljem radu omela smrt. Tu je knjigu izdao s namjerom, da čitaocima prikrati koji časak dugih zimskih noći. Vjekoslav Klaić priča u Vijencu 1886, u članku o Nikoliću, da je ta zbirka u Slavoniji bila veoma raširena i popularna.

U svojim navelama¹⁶ Nikolić je, kao i njegovi stariji i mlađi suvremenici, pričao o ljubavima dvojice prijatelja prema istoj djevojci, ili o ljubavi dviju djevojaka prema istome mladiću, o ljubomornosti, preprekama ženidbi, i t. d. U njima su prikazane velike mržnje i napetosti, razularene strasti, i sve se obično svršava smrću glavnih lica. Nikolićevi zaljubljenici očituju svoju ljubav ovakvim riječima:

»Gospodično, vi osjećate njeku tajnu tugu, oh, kažite je meni, jer je za mene pakleni bol gledati vas da vam poput tmaste sjene pred suncem kakva tuga svijetlost lica tamni«.

(»Đulabije«)

Ali je Nikolić, za razliku od većine svojih vršnjaka novelista u Hrvatskoj, pričao o ljudima svoga razdoblja. Događaji njegovih novela zbivaju se u njegovo doba, ili u g. 1848., a glavna su lica u njima građani, malograđani, daci, intelektualci. Oni razgovaraju o stvarima, koje

¹⁵ U »Naše gore listu«: L., Nevjera za vjeru (1861), L., Kazna nevjere (1861), Čukovac, Deset dana iz moga dnevnika (1861), An., Ilićevci u Slavoniji (1861), An., Dva dana iz života nekoga našega dobrovoljca (1861), Marija Roskovska, Franjka (1863), Antun Lobmajer, Prvo ljubavi doba (1863), L. Š., Julija Crvičeva (1863), B. Z., Krivnja i kazan (1864), Ljuba Mariškova, Griječ i pokora (1865), Jankov, Lihvar (1865), D. H. Garčinski, Jela i Sadi-paša (1865), Smučeni brak (1865), Edo Tomaj, Uzdaje junaštva (1865), Lj. Vrbanić, Krajišnik (1866). U »Danici«: Gjuro Stj. Deželić, Nenadani sastanak (1863), N. Begović, Hvalisavi dobrotvor (1863), i t. d.

¹⁶ Pripovijesti Vladimira Nikolića u knjizi »Pripovijetke«: Kei obješenog, Dva hajduka, Nesuđenica, Ubojica, Pustolovac, Dva ženska srca, Đulabije, Preko puta, BjeGUNAC, Ciganka. — Izvan te knjige: Kraljica (Naše gore list 1862), Patuljak (Slavonac 1863), Graničar (Slavonac 1865), Jedna ženidba (Slavonac 1865). Nikolić je surađivao i u »Glasonoše«.

se dešavaju u njihovu vremenu. Njihovu lektiru čine Vraz, Bogović. A to je, bez sumnje, njegove novele veoma približilo čitaocima. Kraj toga, u Nikolića ima i humora – na pr. kad prikazuje stara muža i mladu ženu (Jedna ženidba) ili kad slika zaljubljenost monka prema djevojci, s kojom se može sporazumijevati samo prstima – dok ne utvrdi, da je ona gluha (Preko puta).

Blaž Lorković (1839–1897), pravnik i kasnije profesor na pravnom fakultetu u Zagrebu, bio je plodan novelist »Naše gore lista« i kasnije »Dragoljuba¹⁷ U novelama je, kao i Nikolić, slikao burne ljubavi, spletke, vjernost i nevjernost, razočaranja, smrt. Ali je, kao i Nikolić, obrađivao gradivo iz svoga vremena. U nekima je od njih istaknuo oštricu protiv njemčarenja u Zagrebu. »Nekoliko tajnih listića iz dnevnika gospodične Albertine« pendant su Veberovoj »Zagrepkinji« – s razlikom, što u Lorkovića hrvatski književnik ostavlja djevojku, koja ne osjeća s narodom kao on, a u »Zagrepkinji« je oženi i strada u braku s njome. U »Slici i prilici« (1864) kušao je Lorković – kao i Šenoa u svome »Vječnome Židu« (1862) – prikazati političku prevrtljivost hrvatskih malograđana. Žigosao je u njima proračunanost i podlost, kojom isti čovjek služi različitim režimima, a smatra se duboko povrijeđenim, kad ga napokon ipak prozru. – »Putne zgode i nezgode« realističan su i duhovit opis pješačenja po Hrvatskom zagorju.

Lorković je bio plodan novelist u prvim godištim »Vijenca«, nastavljajući započeti pravac.

Općenito se može reći, da su vrijednost i značenje hrvatske novelistike u šezdesetim godinama veoma neznatni, čak i u literarno-historijskom obziru. Dok je u pedesetim godinama izišlo nekoliko novela, koje su bar karakteristične (Zagrepkinja, Pavao Čuturić, Dilber-Hasan), u desetljeću iza toga izazvali su tipični novelisti toga vremena otpor i u svojih nešto starijih drugova. U svome članku »Naši kalendari« (u »Pozoru« 1862) udario je Janko Jurković naročito na noveliste u kalendarima toga doba. Njihove su novele – po njegovu mišljenju – jednake najgorim njemačkim ljubavnim pripovijestima; one su otrov, ubačen u naš narod; umjesto da uče i rade, njihovi su tvorci pobrali mrvoljice s tuđih stolova.¹⁸

¹⁷ Novele Blaža Lorkovića: Ljubav i vjernost (Naše gore list 1862), Nekoliko tajnih listića iz dnevnika gospodične Albertine (ibid.), Slika i prilika (ibid., 1864), Putne zgode i nezgode (ibid., 1865), Očevi grijesi (Dragoljub 1867), Veslači (Vijenac 1869), Pod kruškom (ibid.), Iznimke (ibid.), Posrednik (Vijenac 1870), Mejdan na moru (Vijenac 1872), Pisamec (ibid.), Prekasno (ibid.), Kažnjena taština (ibid.). Gotovo bi se sa sigurnošću moglo reći, da je Lorković napisao i prve dvije novele spomenute u bilješci br. 15.

¹⁸ U godinama, što ih je Jurković mogao obuhvatiti u svome članku, izišli su u nas ovi kalendari: Hrvatski kalendar (Zagreb 1858, pod uredništvom Ante Starčevića), Narodna knjiga (Osijek 1858, Rijeka 1859, Zagreb 1860, urednik Ivan Filipović), Hrvatski koledar (Zagreb 1862, i zatim 1863. i 1864., izdavač i urednik Mijo Krešić). U tim kalendarima objavljivali su novele i poznatiji pisci, kao Ferdo Filipović, Vladimir Nikolić, Mijat Stojanović, ali su njihovi glavni suradnici novelisti bili autori, koji su već potpuno zaboravljeni: Gj. I-nin (Lijepa ribarica, Narodna knjiga 1860), B. M. Lonjanac (Smrtna osveta, Hrvatski koledar 1862), M. Žutić (Stric Juro, Hr-

U »Naše gore listu« objavljen je g. 1863. članak o pripovijesti. U njemu je izneseno i stanje novelistike u Hrvatskoj, a spomenuta su i pravila, koja bi imala važiti u noveli. Hrvatska je novelistika, govori se tu, nastala u doba, kad je cijela Evropa već obasuta svakojakim pripovijestima. Pripovijetka, po shvatanju nepoznatoga pisca, mora imati ideju; pisac mora promatrati život, te pružiti njegovu oštru sliku – i s obzirom na obiteljske odnose, i s obzirom na javne poslove. Pripovjedač može slikati ljude, kakvi jesu, ili kakvi bi morali biti. Važnije je, po njegovu mišljenju, ovo drugo, jer ljepota na čovjeka djeluje više nego ono, što mu je svaki dan pred očima. Po njegovu je naziranju najbolja pripovijetka, koja zanimljiv predmet iznosi na najbolji način. Takva novela »koja bi nas u ono blaženo ćućenje prestavila, u kom smo pomireni sa cijelim svijetom, a duša nam čezne u divnu plavotu nebesku – takav pisac nije načinio pripovijetku, već je stvorio umotvor«.

Očito je, da ni taj pisac, kao ni Jurković, nije u hrvatskoj novelistici svoga vremena pronašao nekih književnih vrijednosti.

Pokušaj, da se prikaže cjelokupan razvitak Hrvatske novele i romana, izvršio je Vjekoslav Klaić u članku »Novela i roman u Hrvata«, objavljenom u »Vijencu« 1885. U njemu je obuhvaćeno razdoblje od Vukotinovića do godine 1860. Nastavak je tog prikaza portret Vladimira Nikolića, najplodnijega hrvatskoga pripovjedača prve polovice šezdesetih godina (rodом Srбина).

Klaić u svome sastavku više niže bibliografske podatke nego što zadire u pitanja građe, izraza i književne vrijednosti. Među noveliste ubraja on sve pisce, koji su nešto pokušali pripovijedati, pa makar bili i bez ikakva talenta. Razumije se po tome, da znatno mjesto u njegovu sastavku zauzima na pr. Mijat Stojanović, inače vrijedan prosvjetni radnik, ali bez osjećanja za umjetnost. Klaić među hrvatske noveliste ubraja i Ilirca Josipa Marića. Prikazujući historijat hrvatske novele, Klaić navodi i onakve priče i pripovijetke, koje su uglavnom preuzete iz naroda, od seljaka, kao i puka prepričavanja poznatih umjetnih ili narodnih pjesama. Na taj je način uspio uvjeriti neupućena čitaoca, kako je hrvatska novelistika i u godinama prije Šenoe bila razmjerno bogata.

I u ovome prikazu hrvatske novele od njezinih početaka do Šenoiine smrti nije uvijek potpuno jasno mogla biti povučena granica između novele u punom smislu i pripovijetke. Isto je tako, bar u bilješkama, pribilježeno uglavnom sve, što bi se u tome vremenskom razdoblju moglo ubrojiti u novelistiku. Ali je očito, da nisu mogli biti nabrojani svi sastavci na pr. Mijata Stojanovića, pisani s novelističkim ambicijama, jer se može s pravom postaviti pitanje: koliko je Stojanović

vatski koledar 1862). Izdavač Hrvatskog koledara i Naše gore lista, Mijo Krečić, izdao je g. 1862. i književni almanah, Ladu. U njoj je štampana originalna novela »Ljubav do groba« (od Koruškića). Jurković je po svoj prilici imao na pameti u prvom redu novelistiku Hrvatskoga koledara, kad je pisao onako žestoko. U novelama toga koledara priča se o velikim ljubavima, spletkama, osvetama, ubojstvima, mržnji do groba, i t. d., a sve u povišenom tonu, bez psihologije i prirodnosti.

uopće imao veza s umjetnošću? – Zbog sličnih razloga u ovome prikazu nisu spomenuta dva pisca, kojih je književni rad značajan upravo za šezdesete i sedamdesete godine prošloga vijeka: Vilim Korajac i Mato Vodopić. Prvi je po svome talentu više feljtonist i satirik nego novelist, a kod drugoga se osjeća više sklonost k romanu, negoli prema noveli.

Reviziju hrvatske književnosti šezdesetih godina, a naročito reviziju novele, izvršio je u polovici toga desetljeća August Šenoa, u članku »Naša književnost« (»Glasonoša« 1865). Promatrajući cjelokupnu hrvatsku i srpsku književnost s obzirom na pitanje, kako je u njoj izražen život, i kakvu ona funkciju vrši u njemu, Šenoa je o tadašnjoj našoj novelistici iznio porazne sudove:

»Naša novelistika? Jao i pomagaj! Kad čovjek poznaje ponešto hrvatsku i srpsku povijest, gdje mu se javlja toliko zanimivih zgoda, toliko sjajnih glava, kad motri naš sadanji tako bujni i raznoliki život, a kad gleda naše izvorne pripovijetke, kako mu je onda pri duši? Mnogo toga nemamo, a što imamo, do malo iznimaka cigli je korov. Da znadu drugi ljudi za to gradivo, glave moje, ako ne bi o nama cijele Leihbiblioteke romana i novela pisali. Ili zar nije sramota, da su gospoda Dudevant i Alfred Musset o našim Uskocima, Herlossohn o Crnogorcima novele pisali, da Düringsfeldova dalmatinske pripovijetke sastavlja, da je Chocholoušek jugoslavensku historiju novelistički izradio, a mi? Ništa te ništa.

Otkad se Bogović novelistici iznevjerio, nema pripovijetke spomena vrijedne.

Nikolić bi možda zato imao žicu, al drven jezik i svagdanje sentimentalne fraze po njemačkom kalupu ne dadu, da mu kličica izađe na svijet. Glavni pako grijeh u naših pisaca jest, što ne umiju ili ne će birati zgodna gradiva, te mjesto novelističnog obično uzmu epički čin. Ta svatko znade, da dvije trećine naših izvornih pripovijesti pričaju o turskom ratu. Dakako, učenje je drugih dijelova naše povijesti mučnije, tu se moraju lica i kulturno stanje točnije crtati, tu nisu dovoljne fraze o časnom krstu i slobodi zlatnoj. Ova nemarnost za našu povijest, za čud i historički razvitak naroda, nukaju naše noveliste, da grade svoje pripovijetke i spletke po tuđoj šablوني, da mjesto oštra crtanja lica opisuju sto puta sunce, mjesec, zvijezde i sve krasote nebeske frazama hrvatskom uhu groznima, riječju, sva pripovijest nema ništa tipičnoga, te se mogla zbiti prije i u Tatariji i u Tunguziji nego u Hrvatskoj«.

4.

Moglo bi se reći, da je Šenoa u svome sudu o hrvatskoj novelistici bio čak i preblag. I Bogovića je uzdigao previsoko: pisac »Slave i ljubavi« više je značajan, koliko predstavlja duh cjelokupne starije hrvatske novele negoli kao pisac s novim i jasnim pogledima. Bio je više diletant nego stvaralac. Zato je i napustio novelistiku u najzrelijim

godinama. No s druge strane, Šenoa nije vidio, ili nije htio vidjeti, da se u dotadašnjoj hrvatskoj novelistici, uza sve njezine goleme nedostatke, ipak bio izvršio znatan preobražaj: od historijske, pseudohistorijske i hajdučko-turske novele prelazili su pojedini pisci na pripovijetke, u kojima je ipak bila donekle odražena hrvatska stvarnost njihova vremena. Samo nije bilo jačega stvaraoca, koji bi na umjetnički način izrazio ono, što su različiti slabi autori naslutili ili dodirnuli.

Težište je Šenoinih pogleda, kako ih je izrekao u članku »Naša književnost«, u dvjema tvrdnjama: kako hrvatska i srpska novela treba da budu odraz života, i kako književnost, pa i novela, imaju socijalan zadatak. Šenoi se činilo, da hrvatski pripovjedači šezdesetih godina, unatoč svome patriotizmu, ipak nisu dovoljno osjetili svu problematiku tadašnjega hrvatskoga ekonomskoga, društvenoga i narodnoga života. Iako je gospodarski i politički pritisak na Hrvatsku bio sve jači, a hrvatski narod u vlastitoj zemlji sve bespravniji i siromašniji, oni su još uvijek pričali o velikim i nesretnim ljubavima, i o Turcima kao najvećim narodnim neprijateljima. Boravci u velikim političkim i kulturnim središtima (Prag, Beč), Šenoa je već kao mlad student i novinar upoznao položaj hrvatskoga naroda bolje negoli većina starijih hrvatskih pisaca. Zato je shvatio, da upravo hrvatska književnost mora biti jača, smjelija, povezanija s aktualnim pitanjima, nego što je dotad bila. Smisao cjelokupnoga njegova književnog rada bio je upravo o tome, da je povede novim putovima.

Misli, što ih je iznio u polovici šezdesetih godina, Šenoa je dosljedno branio sve do smrti, a nastojao ih je i ostvariti u vlastitim djelima, naročito u novelama.

Šenoa je već neke svoje feljtone (Duša Lumirova 1862, Vječni Žid u Zagrebu 1862) razvio u pripovijesti. Novele je stao objavljivati u »Glasonoši« (1865), dok mu je bio urednik, a nastavio u »Dragoljubu« (1867-1868) i »Vijencu«. Već prve njegove stvari ove vrste pokazuju nekoliko crta, po kojima će se on razlikovati od većine hrvatskih pripovjedača toga razdoblja. Ali njegove početničke novele nisu u tadašnjim prilikama postigle naročit uspjeh. U omjeru s drugim hrvatskim pripovjedačima toga vremena (Blaž Lorković, Dragojla Jarnevićeva, Ivan Trnski, Ivan Zahar, Ivan Dežman i t. d.), Šenoa je bio slabo plodan: u njegovu stvaranju potkraj šezdesetih i na početku sedamdesetih godina zauzima novelistika razmjerno malo mjesta. Sve do pojave »Zlatareva zlata« (1871) držali su ga više novinarom i feljtonistom negoli pripovjedačem. Zapravo tek »Prijan Lovro« (1873) znači u njegovu radu vidljiv zaokret, i tek poslije njega postaje on najizrazitiji hrvatski novelist svoga doba.

Novelistički rad Augusta Šenoe pada u doba naglih i velikih gospodarskih, društvenih i političkih previranja u Hrvatskoj. Borba o ustavno uređenje Austrije, započeta g. 1860., dovršila se pobjedom imperijalističkih i centralističkih austrijskih i madžarskih snaga, stvaranjem austro-ugarske i ugarsko-hrvatske nagodbe (1867., 1868.). Kapitalistički sustav u svome naglome razvitku u cijeloj je habsburškoj monarhiji

gledao skršiti granice pojedinih naroda i zemalja, povlačeći iz svih krajeva sokove u ekonomska središta, Beč i Peštu. U to je doba izgrađena željeznica od Pešte do Rijeke (1873), da bi se glavni grad Ugarske spojio s morem. Kraj toga je upropaštena privreda znatnog dijela hrvatskih gradova i krajeva (Senj, Bakar, Kraljevica, Gorski kotar). Nastaje razdoblje, kad su strani kapitalisti počeli naveliko iskorišćivati hrvatske šume, a bez ikakva utjecaja autonomnih hrvatskih vlasti. Politički se to očitovalo u sve jačim mađarskim napadajima na hrvatsku autonomiju, određenu nagodbom.

Kao reakcija na trajne hrvatske političke poraze ojačalo se u sedamdesetim godinama pravaštvo, kao stranka hrvatskoga malograđanstva. Ono je predobivalo za sebe postepeno najveći dio omladine, ne priznavajući nagodbe i ne pristajući načelno ni na kakve kompromise s vlastodršcima.

Hrvatsko se građanstvo u sedamdesetim godinama pomalo ipak uzdizalo, i gospodarski i politički, unatoč pritisku visoke buržoazije, većinom stranoga podrijetla. U njemu se u to doba javlja dvostruki proces: na jednoj strani nastojali su imućniji da prihvate gospodarske metode kapitalizma, pa da što prije dostignu razinu i bogatstvo razvijenijih zemalja; na drugoj su se strani siromašniji osjećali sve više ugroženima i potisnutima. Odatle nastojanje bogatijih, da svoje interese povežu s interesima vlastodržaca, a ujedno sve veće radikaliziranje malograđanstva u krilu pravaštva.¹⁹

Raspadanjem seljačkih zadruga pojavio se i u nas brojniji proletarijat, sa svim popratnim pojavama. Već na početku šezdesetih godina (1862) ima u »Pozoru« niz članaka, u kojima je njihov pisac nastojao uočiti tadašnja ekonomska i društvena pitanja, a naročito pojavu kapitalizma. Kapitalizam je, po njegovu prikazivanju, za moderno doba ono, što je u prošlosti bio feudalizam. Čak im pisac proriče i sličnu sudbinu — koliko kapitalisti za vremena ne uvide i negativne strane novoga gospodarskoga sustava i ne pokušaju ih ukloniti.²⁰

Na početku toga razdoblja hrvatskih političkih nedaća i društvenih previranja, kao i sve jačega zarobljivanja Hrvatske, među hrvatskim intelektualcima sve se više ističe geslo Strossmayerove epohe: Prosvjetom k slobodi. Uz svijesno ili nesvijesno osjećanje narodnih poraza, u tom

¹⁹ Za previranja u sastavu hrvatske buržoazije iznio je zanimljivih podataka Mijo Krešić u svojoj Autobiografiji (Zagreb 1897). Nažalost, velik dio rukopisa još nije objavljen.

²⁰ »privilegije nekadašnjega zemljišnoga i sadašnjega novčanoga aristokrate nalik su si kao jaje jajetu, s tom jedinom razlikom, da je ona prva feudalna vlast mjerila na slobodu, a ova na blagostanje, nu kao što se je ona prva izopačila, te je slobodu isključivo za sebe i na trošak drugih uzela, a i zadržala, isto tako uzeo je i pokretni kapital blagostanje samo za sebe« (Obzor 1862., br. 75).

»Kad se na um uzme, da je vrisak kolik je i tisak, da u nijednoj državi nisu takoretnetne novčane okolnosti kao u Austriji, i da je ovdje kapitalist na trošak produkcije privilegiran, to se mora austrijskom kapitalu doviknuti, da se sjeti svoga starijega brata, feudalnog plemstva, da se sjeti francuske revolucije, pa da pripravi korito nabreknutoj rijeci, a da se ne da od nje poplaviti.« (Obzor 1862., br. 79).

se geslu nastojalo sačuvati bar nešto vjere: da se na kulturnom području mogu ipak ostvariti uvjeti i za političku slobodu, pa da nije još sve izgubljeno. U godinama, kad je Šenoa iznosio spomenute poglede na književnost uopće i na novelistiku napose, stvoreni su Jugoslavenska akademija (1867) i zagrebačko sveučilište (1874), reorganizirane su gimnazije i podignut znatan broj osnovnih škola.

Od Šenoina članka »Naša književnost« do pojave »Zlatareva zlata« hrvatska se novelistika razvijala dosta bujno. U »Dragoljubu« i u prvim godištima »Vijenca« izišao je priličan broj novela. Napisali su ih ili već poznati pripovjedači (Janko Jurković, Adolfo Veber Tkalčević, Blaž Lorković), ili novi ljudi (Ivan Dežman, Ivan Zahar, Franjo Ciraki, Lavoslav Vukelić). Ali je glavnim teoretikom svoga razdoblja postao ipak Šenoa. Pišući o teoriji novele, uporno je isticao zahtjev, da novelist ima opisivati ljude i probleme vlastitoga vremena. U pristupu »Prijava Lovre« upozorio je na bogatstvo građe, što je hrvatskom novelisti pruža hrvatski život. A u svojim različitim književnim referatima i bilješkama upozoravao je na značenje, što ga u narodnom životu može imati realistička novela. Upućujući na primjere iz ruske književnosti (Gogolj, Turgenjev), spominjao je i tehniku novele, i način, kako pisac treba proučavati život i unositi ga u umjetničko djelo. Njegove napomene o tadašnjoj hrvatskoj novelistici i o zadacima pripovjedača u hrvatskoj književnosti, napisane u vezi s novelističkim pokušajima najmlađih, razvile su se u čitavu teoriju novele. Na jednoj do dvije strane Šenoa je uspio dodirnuti i psihologiju stvaranja, i problem književne građe, i smisao tendencije, i načela realizma – a sve tako živo i uvjerljivo, kao što u njegovu vremenu nije znao nitko drugi.²¹

U skladu sa Šenoinim pogledima razvijala se cjelokupna hrvatska novelistika od kraja šezdesetih do kraja sedamdesetih godina.

»Vijenčev« razdoblje hrvatske književnosti započinje se, uz ostalo, obilnom izvornom novelistikom, kakve dotad u Hrvatskoj nije bilo. Najznatniji je hrvatski novelist sedamdesetih godina sam Šenoa, ali se od g. 1869. do njegove smrti u razvitku hrvatske novele mogu, s obzirom na njegov udio u njoj, razlikovati tri etape: od g. 1869. do 1873., od 1873. do 1880., i 1880. do 1881. U prvoj se on pojavljuje novelama

²¹ »A gradiva kod nas? Bože moj! Samo treba posegnuti rukom ... Čini mi se po mom iskustvu, da većina ljudi, koji su se dali na pisanje novela, ne shvata taj posao tako ozbiljno. Kad pročitaš takav pisani plod, odmah ćeš opaziti, da novela nije prošla kroz sve psihološke faze, kojima proći mora, da je to ili mrtvorodenče ili nezrelo dijete, kome nema života. – Ideja zametne se dakako u jedan čas s kojega budi spoljašnjeg povoda. Al' od ideje do štampanja put je vrlo dalek, iako po vremenu možda kratak. Ali dok se to sjeme razvije u potpun organizam u tvojoj duši, dok svaka osoba postane živom, dok se ta živa cjelina jasno izvine iz magle naslućivanja, do toga treba mnogo. Onda istom možeš sjesti pa pisati, prije ne valja. Pa ako, pišući, ne vidiš pred sobom svaki kraj, svaki predmet, svako lice, ako ne osjećaš sa svojim licima svaku žalost i radost, svako čuvstvo, svaku strast, ako te tvoj vlastiti plod ne razjara, ne razigrava, onda ti posao ne valja, jer nemaš snage u sebi, onda lazi pero. Tako se mora raditi, ako se može raditi tako – ili ne treba raditi.« (Vijenac 1879, Književna pisma).

samo od zgrade do zgrade, u drugoj je vrlo plodan, a u trećoj se kraj njega i protiv njega dižu već mladi pisci.

U prvim godištim »Vijenca« objavili su svoje novele: Janko Jurković, Adolfo Veber Tkalčević, Blaž Lorković, Ivan Trnski, Ivan Perkovac, Ivan Zahar, Ivan Dežman i Josip Eugen Tomić; uz njih su se javili Franjo Ciraki, Lavoslav Vukelić, Bude Budisavljević, Armin Pavić, i t. d.

Ivan Trnski (1819–1910) u hrvatskoj je književnoj povijesti proglašen – i ozloglašen – kao tipičan stihotvorac, koji je živio veoma dugo, te blizu sedamdeset godina pisao pjesme, bez ičega umjetničkoga u sebi. Usto su ga, zbog njegova članka »O hrvatskom stihotvorstvu« (Vijenac 1874), proglasili i ocem moderne hrvatske metrike, zasnovane na naglasku.

Značenje Trnskoga u hrvatskoj književnosti nije međutim samo u tome, što je kroz nekoliko ljudskih i književnih pokoljenja uporno štampao slabe stihove, ili što je određenije postavio pitanje o značenju hrvatskoga ritma. Živeći dugo, on je znao osjetiti, što je u kojem književnom razdoblju najvažnije, te je uvijek s uvjerenjem, borbenošću i svježinom mlada čovjeka nastojao udovoljiti potrebama svoga vremena. U doba ilirizma bio je poglavito lirik, kao i mnogi drugi Ilirci – ali s boljim poznavanjem jezika. Pod apsolutizmom bio je jedan od najizrazitijih boraca protiv političkoga nasilja (Kletva peru pjesnikovu, u Nevnu 1852) i čuvar hrvatskih narodnih i književnih vrijednosti. Neposredno iza pada apsolutizma ustajao je protiv tudinstva u hrvatskom građanskom društvu (spomenute »Krijesnice«). Kad je pak, u prvim godištim »Vijenca«, trebalo stvarati osnove za modernu hrvatsku književnost i ujedno hrvatsku građansku publiku prikladnom lektinom predobivati za hrvatstvo i hrvatsku knjigu, postao je jednim od najplodnijih pripovjedača novoga časopisa.

U razmaku od sedam godina štampao je Trnski u »Vijencu« dvadeset i jednu novelu – više nego ijedan hrvatski pripovjedač njegova vremena. Pritom nije važan samo kvantitet, nego i raznolikost njegovih novela – s obzirom na građu, tendenciju i odnos prema stvarnosti.²²

²² Novele Ivana Trnskoga u »Vijencu« 1869.: Krupna šala, Krasna žena, Sijelo, Smiješan drug, Posestrima Poljakinja, Mali sudac veliki grešnik; u »Vijencu« 1870.: Natporučnikova kći, Mile Matanić, Kumovi, Kitica smilja; u »Vijencu« 1871.: Slutilac, Slika Zagreba, Vračarica; u »Vijencu« 1872.: Gospodska kći, Hrvatski sokolovi u Istri; u »Vijencu« 1873.: Krajiški Horacijevac, Naša Linda, Dobrosrećni klobuk; u »Vijencu« 1874.: Prijeki lijek; u »Vijencu« 1875.: Čuvda na glasu, Prepokraćena spavaća haljina. Trnski je stao opet objavljivati novele u »Vijencu«, kad je Senoa bio već mrtav: g. 1882. (Šaljivac Roko) i g. 1884. (Tri sata kod profuza). Popis novelističkoga rada Ivana Trnskoga sastavio je Milivoj Šrepol, u članku »Rad Ivana Trnskoga u »Vijencu« (Vijenac 1887). Iako je najveći broj svojih pripovijesti Trnski objavio u tome časopisu, pisati novele stao je ipak prije. Prema usmenim saopćenjima pok. Vladoja Dukata, Trnski bi imao zapravo biti autor dviju novela, koje su u »Nevnu« 1858. objavljene pod šifrom P. (Pacel): Prkos-djevojka, Kako je g. Giftović zabasao. Prema Dukatovu tumačenju Trnski zbog političkih razloga nije u vrijeme apsolutističkog pritiska kao krajiški upravni oficir smio surađivati u »Nevnu«. Sa sigurnošću se može utvrditi, da je Trnski jednu novelu objavio u »Gla-

Po svojoj se građi novele Ivana Trnskoga mogu podijeliti u tri grupe: historijske, krajiške i građanske.

Historijske novele sačinjavaju u novelistici Trnskoga najmanji dio. U njima je on – u vezi s kakvim događajem iz prošlosti – zapravo iznosio tendencije svoga vremena. U »Hrvatskim sokolovima u Istri« (1872) prikazao je ustanak Istrana protiv Francuza, slaveći hrvatski patriotizam. U »Krajiškom Horacijevcu« (1873) ocrtao je stanje u Vojnoj Krajini na početku tridesetih godina 19. vijeka – ali s obzirom na prosvjetna pitanja vlastitoga doba i položaj seljaštva u tadašnjem društvu.

Mnogo su važnije njegove novele s gradom iz Vojne Krajine. Tu je građu počela bila iznositi već Dragojla Jarnevićeva – ali s manje dodira sa stvarnošću. Trnski je po svome položaju, kao upravni oficir, dolazio kroz godine u doticaj s krajišnicima, upoznavajući i njihove jade i njihove radosti, mane i prednosti. Vidio je život krajišnika, utjecaj stranih poglavara na tamošnji svijet, odnos između gospodara i podložnika. U svojim je novelama gotovo bez izuzetka iznosio vlastite doživljaje i uspomene, ili uspomene, što ih je kao nesumnjivu istinu čuo od znanaca. Sve su te novele zasnovane na stvarnim događajima.

Opisujući Vojnu Krajinu, Trnski je uznosio vrijednost, marljivost i moral krajiške žene, poštenje, radinost i vjernost krajišnika. Uočavao je gospodarsku i prosvjetnu zaostalost najvećeg dijela toga kraja i prikazivao nastojanje svoje, kao i nastojanja poštenih krajiških oficira, da tamošnjem življu pomognu. Kao i Dragojla Jarnevićeva prije njega, žigosao je kornpeciju, spletke i osvetljivost pojedinih krajiških poglavara, i domaćih ljudi i stranaca, koji su nastojali da nasiljem i primanjem mita dođu do bogatstva ili da unište svoje protivnike, poštene ljude. Prikazivao je odnos krajiških poglavara različitih položaja prema seljaštvu. Sve su te novele – bez obzira na tendenciju pojedinih od njih – ispunjene osjećanjem ljubavi prema zapuštenom i zanemarenom krajiškom čovjeku, i željom da mu se pomogne. U velikom je njihovu dijelu Trnski naročito htio pokazati, da upravo krajiški oficiri svijesno ili zbog nerazumijevanja svog položaja najbolji dio krajiških ljudi tjeraju u hajduke, u prosjačenje i u bijedu – a da zato ne doživljuju zaslužene kazne. Fabula se njegovih novela češće kreće oko toga, da li će neki poštenu podoficir dobiti dopuštenje, da može oženiti čestitu i siromašnu djevojku, koju voli, ili mu to ne će dopustiti njegov poglavar, jer je i sam bacio oko na nju. Trnski je gotovo bez izuzetka pisao s očitom pedagoškom, političkom i prosvjetnom svrhom: da ukaže na nevolje krajiškoga čovjeka i na način, kako da se one uklone. Počešće se pojedini dijelovi njegovih novela razgranjuju u čitave rasprave o potrebi školstva u Krajini ili o gospodarstvu. Trnski je pri tome znao

sonosi« 1864., označivši, da potječe od »spjevaoca Krijesnica«. Kraći izbor njegovih pripovijesti, u skladu sa svojim tendencijama, izdalo je Društvo sv. Jeronima, pod natpisom »Pripovijesti« (Zagreb 1910).

da prikaže i stvarnost u Krajini, s obiljem likova iz redova seljaka, oficira, podoficira, njihovih žena i seoskih svećenika.

O novelama se Trnskoga iz krajiškoga života može iznijeti bar nešto povoljno: da njihov pisac nije ništa izmišljao, već je nastojao iznositi život, kako ga je upoznao. Njihovu je građu rijetko kada povezivao kakvom romantičnom ljubavnom fabulom. I onda, kad je u njihovu središtu ljubav, ona se odvija onako, kako se u Krajini jedino i mogla odvijati: s brigom, da li će se, zbog siromaštva mladenaca i službenoga položaja zaručnika, moći svršiti sretnim brakom.

Boraveći i u većim hrvatskim gradovima (Bjelovar, Zagreb) i motreći razvitak hrvatskoga političkoga i gospodarskoga života u okviru građanskoga poretka, Trnski je u svojim novelama zahvatio i u građanski svijet. Prikazivao je trgovce, činovnike, književnike, svećenike, građanske djevojke. Kao i u svojim »Krijesnicama«, i u pojedinim je novelama udarao na slab narodni osjećaj u hrvatskih građanskih žena, na njemčarenje u hrvatskom građanskom društvu (Naša Linda, Čuvida na glasu). Usto je prikazivao pridizanje hrvatskoga građanstva do bogatstva i socijalnoga ugleda. I u tome je pisao po istini. U »Čuvidi na glasu« dodirnuo je na pr. i ekonomsko uzdizanje nekadašnjih bogatih zagrebačkih obitelji (Pongratz), stanje u tadašnjem zagrebačkom kazalištu, pa i njegove tadašnje glumce (Plemenčić).

Trnski se i sam osjećao članom hrvatskoga građanstva, dijelom njegova prvoga, naprednoga pokoljenja, koje je na sebe preuzeo tolike političke i gospodarske zadatke. U »Kitici smilja« – u »Vijencu« 1870. prikazao je s jedne strane moral feudalca, zasnovan na preziranju seljaštva, na nemilosrdnom iskorišćivanju njegove snage, i moral građanina, koji na radu i poštenju temelji svoju egzistenciju. On je sav na strani građana.

U pripovijesti »Slika Zagreba« opisao je Trnski mladoga Hrvata, trgovačkoga sina, koji polazi u strani svijet, da bi izučio suvremene metode u trgovini i postao privrednikom velika stila. To mu i polazi za rukom, te se iza povratka u domovinu nastani u Zagrebu, dovodeći tamo iz pokrajine i oca. Njegova su razmatranja o zagrebačkom građanstvu:

»U Zagrebu je dika biti građaninom grofu i popu, činovniku i liječniku, odvjetniku i obrtniku. Građanstvu dakle pripada pretežitost u društvenom životu, imućno je građanstvo vrsno društvenim životom u Zagrebu pokretati, samo ako se dosjeti svoje snage i usuprot duhu vremenena ne udari u filistarstvo.«

»A da li to naš građanin bistro shvaća i na um uzima? Shvaća neki dio, al' se nehrvatsko građanstvo oglašuje tomu uvjetu našega narodnoga opstanka. Stoga neima druge, dragi oče, već prodaj sve na selu i naseli se u Zagrebu. Ja sam pisao i stricu Marku u Kostajnicu, nek i on kupi ovdje kuću. Ima i drugih trgovačkih pomoćnika, koji će svoje roditelje i bogate znance nagovoriti, ne bi li i oni umnožali čisto, korjenito hrvatstvo, da nas bude više, da budemo jači.«

Posljednji odsjek u vezi je s kritikom, što ju je Trnski vršio nad tim istim građanstvom:

»Zagrebačko građanstvo ima društvenom životu upriličiti sjajne palače, makar i ne bile onakve, kakve su u Parizu. Ali ne smije od toga društvenoga živovanja odbijati ni najmanjega obrtnika, ne smije tudinskim frakom i ubitačnom gizdom ženskoga odijela i nakita utamanjivati demokratskoga značaja hrvatske prvostolnice.

Prvostolnomu građanstvu ne pristoji se biti podlim ni kukavnim, ne pristoji se biti nehrvatskim i nenarodnim. Gdje sabor sabori, gdje tolika mladež u viših zavodih mlade danko boravi, gdje treba našoj knjizi osvjetlati lice i našem jeziku izvojšiti prvenstvo, tuj se ne smije malodušno uzmicati, tuj se mora prednjačiti. Građanstvu ima do toga stati, da mu hrvatsko glumište dan po dan napreduje, a da se tuđa gluma tuj opet ne ugnijezdi, dok hrvaština posve ne otme maha.«

Sve je to napisano već g. 1871., i u tim rečenicama izneseno je zbitno cjelokupno društveno stanje u hrvatskim gradovima, naročito u Zagrebu, kakvo je bilo poslije godine 1860. Trnski je zabilježio držanje Židova prema hrvatskome narodu, luksus u mladoga građanstva, i t. d., a sve u vrijeme, kad s glavnim ekonomskim i društvenim pitanjima nisu bili na čistu ni neki hrvatski političari toga vremena.

Prikazujući građanski svijet, Trnski je od zgrade do zgrade znao i karikirati ljude, koji se odriču građanskih shvatanja i vrlina. A s dobrotivim je humorom prikazivao male nesporazumke i nevine spletke u građanskim porodicama (Prepokraćena spavača haljina, Dobrosrećni klobuk).

Gotovo sve svoje novele napisao je Trnski u prvome licu – ili kao prikaz vlastitih doživljaja, ili kao neke vrste ispovijesti glavnih lica. »Slika Zagreba« napisana je u obliku pisama.

Novele su Ivana Trnskoga važne literarno-historijski zbog novosti građe u njima, zbog njihove povezanosti s vlastitim vremenom i zbog piščeve smjelosti, da u književnost unese i sasvim suvremena opažanja. Umjetničke vrijednosti nemaju, jer su pretrpane pojedinostima, ličnosti su u njima blijede i zahvaćene samo s površine.

Putem Trnskoga polazili su Lavoslav Vukelić (1840–1879) i Bude Budisavljević (1843–1919). Obojica su, kao i Trnski, bili krajiški upravni oficiri. Obojica su upoznali bijedu Krajine. Prvi – osjetljiv, izubijan od teškoća života – iznio je u svoje dvije novele (u Vijencu 1871) nepravdu, koja poštene krajišnike tjera u zlo.²³ Drugi, otporniji i žilaviji, u svojim je pripovijestima (Petar Gavran mrke sreće, Očajnik Milivoj, Bjegunica Draga)²⁴ slikao Ličane u njihovim nevoljama i otpornosti, žilave i neslomljive kao lički kamen. A i stil Budisavljevićev – za razliku od Vukelićeva – tvrd je, podsjećajući na stil Frana Kurelca, koji je Budi-

²³ Novela Lavoslava Vukelića, u »Vijencu« 1871.: Hajduk Rade, Krvava dioba. – V. Književno cvijeće Lavoslava Vukelića (Zagreb 1882).

²⁴ Novela Bude Budisavljevića u »Vijencu«: Petar Gavran mrke sreće (1869), Bjegunica Draga (1871), Od duga časa (1871), Dvobračnica Mara (1873), Očajnik Milivoj (1875). Oveći izbor Budisavljevićevih pripovijesti izdala je Matica hrvatska pod natpisom »S ličke grude« (1913), i Matica srpska pod natpisom »Iz starog zavičajca« (1914).

savljeviću bio učitelj. I Vukelić i Budisavljević stoje umjetnički više od Trnskoga. Ali su obojica dosta rano prestali pisati. Prvoga je od književnosti otrgnula bijeda i smrt, a drugoga službeni poslovi.

Ivan Perkovac (1826–1871) nije, kao ni Trnski, po godinama pripadao pokoljenju Augusta Šenoe. Roden godinu dana poslije Adolfa Vebera, pošao je i on, poslije svršene srednje škole, na teologiju, jer kao pučanin, sin seoskoga mesara, nije u vrijeme feudalizma imao pristupa u tadašnje više društvene slojeve. Revolucija g. 1848. i slom feudalizma oslobodili su ga studija, koji mu je bio tuđ. Živio je kasnije kao novinar i književnik. U doba apsolutizma bio je poslije Bogovića neko vrijeme urednik »Nevena«. Šezdesetih godina bio je novinar i političar, ističući se kao saborski zastupnik u redovima narodne stranke. Borio se za demokratizaciju zemlje i za samostalnost Hrvatske i prema Beču i prema Pešti. Pobjeda dualizma i sklapanje ugarsko-hrvatske nagodbe toliko su ga ogorčili, da se povukao iz stranačkog života. Za razliku od većine tadašnjih hrvatskih javnih radnika, koji su za hrvatske političke poraze okrivljivali ili pojedinu ličnost, ili nezahvalnost Beča i neiskrenost Mađžara prema Hrvatima, Perkovac je shvatio klasnu osnovicu hrvatske politike. Držao je, da je za nov poraz Hrvatske, nagodbu, krivo hrvatsko plemstvo. Po njegovu mišljenju ono je pošto poto htjelo užu vezu s Mađžarskom, jer je držalo, da će s pomoću mađžarskih feudalaca moći opet zadobiti stare feudalne povlastice.

Ostavivši politiku, dao se Perkovac na književnost. Ubrzo je u njoj stekao ugledan položaj. G. 1870. postao je čak i urednikom »Vijenca«. U njemu je od g. 1869. do 1871. objavio četiri novele i »Critice iz bojnog odsjeka«, uspomene na godinu 1848.²⁵

U svojim novelama iznio je Perkovac zapažanja o ljudima i događajima onako, kako je na njih gledao sâm, u vezi sa svojim ličnim i političkim iskustvima. U njima je kao pučanin prikazao hrvatski plemićki svijet u njegovoj ograničenosti i sebičnosti. Ukazao je na činjenicu, da mali hrvatski plemići, o kojima će i Tomić, i Jurković, pa i Šenoa, pisati sa simpatijama, nisu u svojoj većini nikakvi plemeniti ljudi, povezani s tradicijama hrvatske prošlosti, nego sebičnjaci, tlačitelji seljaka i glupani, koji samo umišljaju, da su nešto vrednije od običnoga seljačkoga i građanskoga svijeta. Građu Perkovčevih novela čine događaji i ljudi njegova vremena – od g. 1848. do konačnog utvrđivanja građanskoga poretka. U »Župnikovoj sestri« Perkovac je realistički iznio ekonomski i društveni proces, u kome predstavnici srušenog feudalizma ili propadaju, ili se lukavo prikazuju prijateljima puka, da bi zadobili opet političku vlast, kako bi opet mogli varati seljake. A prikazao je usto

²⁵ Perkovčeve novele: I žene ljube iskreno (Vijenac 1869), Kitica (ibid.), Župnikova sestra (ibid.), Šljivari (Vijenac 1870), Stankovačka učiteljica (Vijenac 1871). Sve su, osim »Šljivara«, sahrane u knjizi »Pripovijesti« (Matica hrvatska 1905), s uvodom Ivana Zahara. O Perkocu vidi: Josip Miškatović: Ivan Perkovac (Vijenac 1871), Barac: Socijalna pozadina Perkovčevih pripovijesti (Književnost i narod. Zagreb 1941).

i stanje u seljaštvu i tipove intelektualaca u toku toga društvenoga previranja.

Perkovac je znao zapaziti različite vrste ljudi, kakvi se javljaju u doba društvenih promjena: napredne pojedince, reakcionare, oportuniste, nedoljučne idealiste. Prvi je od hrvatskih književnika prikazao u noveli jednu seljačku bunu, izazvanu stvarnim uzrocima njegova vremena: član hrvatskog sabora, feudalac, tobožnji demokrat, iskorišćuje svoj politički položaj, da bi prisvojio zemlju, koja pripada seljacima. Sve su njegove simpatije bile na strani seljaštva, zanemarenog, potlačenog i neukog, i na strani mladoga, naprednoga građanstva, a svu svoju neprikrivenu mržnju i odvratnost iskazivao je Perkovac prema feudalcima. Politička iskustva dovela su ga do zaključka, da u tadašnjim prilikama treba prije svega prosvjetno podići hrvatskoga seljaka i dizati pučko školstvo. Zato je pisao i članke o pedagogiji. Plod interesa za pedagoška pitanja njegova je najduža novela, »Stankovačka učiteljica«. U njoj on uznosi lik djevojke, koja smisao života nalazi u radu na obrazovanju seoske ženske djece.

Pronicav i iskren, Perkovac je znao da motri ljude i da istakne sličnosti i razlike među njima, da objasni njihove postupke. U sve četiri novele prikazao je predstavnike tadašnjeg našeg života, a naročito građane i malograđane. Iako nije bio umjetnik, već više novinar i političar, te su novele važne zbog gradiva, što je u njima izneseno. Treba istaći, da Perkovac svojih književnih radova nije pisao u prvoj mladosti, kao neiskusani početnik, po modi, već kao zreo čovjek, poslije navršene 35. godine života. Po nekim svojim likovima dao je naslutiti, da bi mogao oblikovati i življe ličnosti. Između različitih lica, što ih je iznio, ističu se većom izrazitošću krajiški umirovljeni oficir Gradina (u »Stankovačkoj učiteljici«) – naoko mizogin, ali u duši napredan i plemenit čovjek; šumar u noveli »I žene ljube iskreno« – nezgrapan i nespretan, ali plemenit; glavno lice te novele – djevojka, koja svoje duboke ljubavi ne odaje nikome, a umire zbog nje. Nažalost, i ta su lica više nabačena negoli do kraja izrađena. Kompozicija pak Perkovčevih novela ponajviše je tako zanemarena, da se ne zna, da li je to plod brzine, kojom su pojedine stvari napisane, ili znak piščeve nemoći.

»Stankovačka učiteljica«, napisana u obliku pisama, pokazuje, da se Perkovac pitanjima kompozicije i teorijski bavio. Uz Vukotinovićeve novele »Iz dopisa dviju prijatelja« i »Unutarnji život«, Lorkovićevu odužu pripovijest »Ispovijest« i »Sliku Zagreba« Ivana Trnskoga to je, prije Šenoine »Branke«, peta hrvatska novela u pismima.

Drugačiji je bio književni lik Ivana *Dežmana*. Rođen g. 1841. u Rijeci, Dežman je bio tri godine mlađi od Augusta Šenoa. Iako je bio vrlo ugledan liječnik u Zagrebu, s velikom praksom, isticao se i u kulturnom životu Hrvatske. Prije nego Šenoa došao je do glasa i u književnosti. Objavio je veći broj lirskih i epskih pjesama, a u zasebnim knjigama ep »Smiljan i Koviljka« (1865) i zbirku pjesama »Poletar« (1868). Poslije smrti Ivana Perkovca postao je i urednikom »Vijenca«. Njegovu ranu

smrt (1873), s jedva navršene 32 godine, shvatili su tadanji zagrebački kulturni radnici kao narodnu katastrofu.

Dežman je u »Vijencu« štampao četiri pripovijesti: U Mokricah (1869), Donato Donati (1870), Nürnberški vijećnik (1871), Domorodac dakako (1871).

Najopsežnije Dežmanovo djelo, »Smiljan i Koviljka«, izrađeno je ugledanjem na Ariosta. U njemu se nižu jedan za drugim sve neobičniji i nevjerovatniji događaji. Nešto slično dade se zapaziti i u njegovim novelama. Na prvi pogled, one se po građi veoma razlikuju jedna od druge. Prva se od njih odnosi na 17. vijek. Kao potpuno suvremene činjenice spominju se u njoj bitka kod Siska i uvoz duhana u Evropu. Inače se u njoj slika napetost klasnih odnosa u tadašnjem vremenu. Jezgru fabule čine nasilja pokvarena feudalca nad kmetovima, i njegovo nastojanje, da zadobije i djevojku, na koju po svojim privilegijama nema prava. Ujedno se u njoj prikazuje bijesna mržnja između braće – mržnja rdava i nasilna čovjeka prema plemenitu i čovječnome, zbog imutka i različnosti karaktera. – »Donato Donati« je novela iz riječkoga života u prvoj polovici 19. vijeka, s motivom o nezakonitoj djeci, bratu i sestri, koji se ne poznaju. Među njima plane na prvi pogled nedopuštena ljubav; kad spoznaju, što su jedno drugome, rastaju se, ali doskora i umiru. »Nürnberški vijećnik« priča je o Hrvatu, koji je za napoleon-skih ratova proglašen vojnim bjeguncem, te je ostao u Njemačkoj, uzdigavši se tamo do vidna položaja i časti. »Domorodac dakako« portret je mlada inteligentna Hrvata, koji svagdje želi biti prvi. Ističe se i kao domorodac, jer je to bila moda – ali kad u domovini nije postignuo sve, što je želio, ostavlja je razočaran, i polazi u Meksiko, te gubi život, kao i nadvojvoda Maksimilijan.

Svojim novelama dao je Dežman, kao i ostalim svojim radom, dokaza o svojoj velikoj marljivosti i o nastojanju, da pomaže na svim područjima kulturne djelatnosti, gdje je god tada trebalo radnika. I u njegovu se pripovijedanju u prozi, kao i u spomenutom epu, osjeća romantičarska crta; značajni su za njih neobični događaji i neobične situacije, u koje dolaze njegova lica. On nije – kao Perkovac – imao potpuno jasne poglede na odnos između književnosti i životne stvarnosti, već se, u potrazi za novošću motiva, prebacivao iz historije u sadašnjost, iz davne prošlosti u netom minula vremena. Ipak, uza sve vrludanje u tematici, gradi i njezinu osvjetljenju, u Dežmana ima nekoliko obilježja, koja povezuju i njegove pripovijesti: težnja za društvenom pravdom i mržnja protiv povlaštenih; hrvatski patriotizam i ljubav prema našoj zemlji, kakva bila da bila. Kraj toga od zgode do zgode izbija u njega i nešto realizma. Pripovijest »U Mokricah« sva je ispunjena mržnjom prema nasilju feudalaca; u njoj je opisana i jedna seljačka buna. U »Donatu Donatiju« prikazana je Rijeka u prvoj polovici 19. vijeka, s njezinim malim ljudima, šveljama, siromašnim krajiškim oficirima bez novaca, što ih samo bijeda sili, da ruše obične moralne konvencije svoga doba, te žive nevjenčani s djevojkama, koje vole.

»Domorodac dakako« pruža sliku ljudi s kraja šezdesetih godina, kojima je jedini smisao života: stjecanje novaca:

»Stadoh ogledavati društvo, putnike. Badava, nema med njimi čovjeka za razgovor: sve sami prometnici, trgovci, a prometnik hoće da i na Zidanom mostu novac teče. Pogledalo me doduše dvoje, troje, al' i površno me pogledav, vidjeli namah, da ne viri iz mene zlato. Al' ih zato ja stadoh gledati! Jedni od tih putnika, koji noću putuju, te svomu zdravlju pokojan san krađu, samo da nekoliko časova svoga vlastitoga života u novac pretvore, upotrebili ono vrijeme »bez posla« da spavaju i razvalili se po kožnatih klupah, te nas svojimi nosnima melodijami tjerali od sebe, da ih ne bi za koj' tren oka prije polaska probudili; drugih troje sjelo uza stol i bilo riječi o – volovih. Jedan izmed njih, krupna ljuđesina, puna lica i Mojsijeva nosa, nasloniv se na lakte uzvinu glavu i izbulji oči, te stade tvrditi, da će on na oko pogoditi, koliko će svaki vol na mjeri potegnuti.«

Vrijednost Dežmanovih novela odgovara vrijednosti njegova ostaloga književnoga rada.²⁶

Ivan Zahar (1845–1907) bio je u svome vremenu poznat kao stihotvorac, književni kritik i književni teoretik. U jednom svom prikazu Turgenjeva (u »Vijencu« 1871) kušao je označiti razliku između starijih i novijih pravaca u književnosti, te je dao prednost realizmu. Novela je počeo objavljivati već u »Dragoljubu«, a u »Vijencu« ih je između 1869. i 1873. štampao šest.²⁷

Iako su po motivima i građi različite, u svima Zaharovim novelama osjeća se težnja za realističkim crtanjem vremena i ljudi. U »Branimiru« (1869) prikazano je razdoblje ilirizma, s događajima u vezi sa srpanjskim žrtvama. U njoj se opisuje, kako tobožnji prijatelj madžaron nastoji kod njegove vjerenice istisnuti ilirca Branimira lažnim vijestima o njegovoj smrti, da bi je zadobio sam. Spletka uspije toliko, što djevojka doista povjeruje, da joj je vjerenik umro. No ona ne polazi za spletkara, već bogata industrijalca, a Branimir, koji se vraća živ, polazi u tudinu. U noveli je Zahar dodirnuo društvena i gospodarska previranja u doba ilirizma. Njegovi madžaroni govore među sobom o ilirizmu na ovaj način:

»To je norija! Zmislili su nove hrvatske kralje! Krešimir, Zvonimir baš su fina imena! – tako je vikao jedan.

– To ne sme biti! – odazove se drugi.

– Našu veru rado bi zatreti!

– I naše pravice!

– Hrvatski govoriti više ne znaju!

²⁶ Izbor iz Dežmanovih spisa izdala je Matica hrvatska u knjizi »Izabrani spisi« (1896), unijeviš od novela samo »Nürnbergskog vijećnika«. Urednik knjige i pisac predgovora bio je Franjo Marković.

²⁷ Novela Ivana Zahara: Kratka sreća (Dragoljub 1867), Branimir (Vijenac 1869), Sestrin grob (Vijenac 1870), Dosljedna ljubav (ibid. 1871), Seljanka (ibid. 1873), Bolji izbor (ibid. 1873), Švehatski prosjak (ibid. 1873). O Zaharu vidi: Obzor, jubilarni broj, g. 1910, str. 124. – Zbirku »Pjesme« izdao je Zahar g. 1880.

- I jezik nam kvare!
- Al' smo jim zato naplatili ... ha, ha, ha!
- Još to nije dosta! ... Vivat konstitucija!
- Vivat! ... Pijte, plemenita braćo! Ima ga dosta!«

Unošenje kajkavskog dijalekta, kao jezika, kojim govore njegova lica, nije jedini znak autorove težnje za realističkim prikazivanjem. Zahar je nastojao da shvati i socijalne težnje ilirskoga pokreta, prikazujući njegove predstavnike i u razgovorima ovakve vrste:

» - ... duh vremena trga lance sredovječnosti, koji pucaju polagano. Uzmite na primjer običnu riječ seljaka, kada se radi o javnih poslovi: »kako gospoda narede, onako će biti«. Takvoga uvjerenja morat će nestati, ili mi ne ćemo imati svijesnih i revnih državljana.

- Čini mi se, primijeti Radovan, da ne bi smjela u javnih poslovi vladati opreka gospode i seljaka, nego sloga, jedinstvo državljana.

- Ovu opreku može izgladiti srednji stališ, koji kod nas nije razvijen, odvrti Branimir. On ponizuje, što je previsoko, povišuje što je prenisko.«

Zahar je u toj svojoj noveli uočio cjelokupni društveno-ekonomski proces u Evropi, od feudalizma do stvaranja radničkih pokreta. Njegov Branimir, koji je shvatio društvene prilike u Hrvatskoj, polazi razočaran ljubavlju u svijet, vrši tamo različite poslove, nalazeći konačno zadovoljstvo u tvornici, s obrazloženjem: »jer sam neprestano vrtio se među radnici, ovimi najliberalnijimi ljudmi.«

Tako je Zahar u jednoj jedinoj noveli znao iznijeti sav društveni razvitak Hrvatske od feudalizma do kapitalizma. Dodirnuo je usput i odnos između materijalizma i idealizma, prikazujući nosioca svojih pogleda, Branimira, kao idealistu najčistije vrste:

» - Misao nikad ne umre, govoraše on, obuzdati se ne da, niti uništiti. Kao što sva priroda nije ino van odsjev njezina bića, tako ona u svom životu uvijek si stvara tijelo, zatvara se u nj, pomalja se na vidiku tjelesnih očiju ... Da, uvijek ona ima oružja.«

I ostale Zaharove novele imaju slična obilježja. Fabula im se doduše gotovo uvijek razvija u sferi neobičnosti. Ali su im građa i društvena osnovica iste kao i u »Branimiru«. U »Dosljednoj ljubavi« prikazan je zdušan i ograničen činovnik, koji nema smjelosti ni u službi ni u ljubavi: djevojku, koju je mogao zadobiti u mladosti, uzima za ženu poslije mnogo godina, kao udovicu s djecom. U »Sestrinu grobu« spoznaje dvoje mladih, koji se vole, da su brat i sestra. U »Seljanki« priča se o djevojci, uzgojenoj u seljačkoj kući - no koja je zapravo nezakonito dijete, a nije po krvi seljakinja. »Bolji izbor« sadržava opis političkih protivština roditelja, zbog kojih stradaju njihova djeca. U »Švehatskom prosjaku« prikazan je hrvatski čovjek, koji se poslije bitke kod Wagrama ne vraća kući, jer je bogalj.

Zahar je, po građi svojih pripovijesti, prvi hrvatski novelist, koji je namjerno, svijesno i sustavno prikazivao vlastito vrijeme i njegovu problematiku: prelazno razdoblje od feudalizma do postepenog učvršće-

vanja građanstva i novčanoga gospodarstva. On doduše od zgrade do zgrade slika i male hrvatske plemiće u njihovu domaćem i javnom životu. Ali usto priča o seljacima, u njihovu odnosu prema feudalnim gospodarima i njihovim namještenicima (Seljanka), o velikim trgovcima (Švehatski prosjak), a naročito o tipovima birokrata, kakvi su se u nas pojavili iza g. 1860. U »Švehatskom prosjaku« prikazan je tip izrazitog karijeriste, koji čini sve, da bi mogao doći do što višega činovničkoga položaja: napušta vjernu, no siromašnu zaručnicu; ne će da prepozna oca, invalida-prosjaka, jer bi ga to ponizilo u očima budućega tasta, bečkoga bogataša.

Kraj toga je Zahar jasno gledao na društvene odnose svoga vremena, ustajući protiv tadašnjega klasnoga poretka. U pristupu »Seljanki« opravdava se, što prikazuje gradu iz seljačkoga života – kao što će to iza njega učiniti Šenoa, u vezi s »Barunom Ivicom«. Njegove su riječi:

»Ah – seljanka! pomislić će hitra pamet uglađene i fine čitateljice, i dometnuti: prostih li pripovijedalaca hrvatskih! Jedva da su nas okretni Francezi uveli u bogate dvorane, u mramorne palače, gdje se pjenuše kapljice dosjetaka, duhovita razgovora; gdje se na gospodsku navija, gdje se dvoboji dijele, otimlju žestokim bojem djevojke, udovice i gospode ... a eto nas sada u siromašnom selu, pa još u hrvatskom selu! Tu se ne broje milijuni novca, ne skaću bogato odjevene slugе, a nava-ljuju domaće brige, kakvih i u nas dosta ima ... Pa napokon, čemu sve to?«

Na takvo pitanje – što ga je postavljala hrvatska čitalačka publika na kraju šezdesetih godina – odgovorio je Zahar:

»Evo, čemu. Za sve su jednaki božji darovi. Na svakoga jednako pada i sunce i dažd, mjesečina i sitne zvijezde. I u svakoga ima božja iskra, čovječja duša. No gjekoji stvorovi, što se više u zlato zavijaju, to više sakrivaju onu dušu; što jasniji dvorovi, to tamnija duša ...«

»Bila palača od mramora il' pleterna koliba – svejedno, svuda tražimo čovjeka, a ne odijelo njegovo.

Pa napokon, hoćemo li da uronimo u naš život, kuda ćemo ga tražiti poći? – Seljaštvo je naše, građanstvo počinja, velikaštvo prestaje biti naše!«

U istoj pripovijesti zapisan je razgovor između seoskoga župnika i seoskoga bilježnika. Protiv bilježnika, koji kao zastupnik klase na vlasti brani tadašnji pravni poredak, župnik ističe:

»Kažem ti dakle, da pravo najveću krivicu čini tim, što jednakom mjerom mjeri, jer za siromaka uvijek veće zlo nastane negoli za bogataša. Stavi samo taj slučaj: da se grof i seljak prepiru za rpu šenice, koju sud stavi uslijed toga pod sekvistar. Grof je bogat, seljak je prepukla sirota, koji nema šta jesti van samo onu šenicu. Seljak umre od glada ne mogući dočekati, dok se parnica riješi. Napokon sud izrekne, da je šenica seljakova. Koja korist, kad je već on mrtav? Po takvom uređenju bogat čovjek može obijesno dizati parnice, može u najveću

nevolju rinuti mnoge siromake – šta je njemu do toga? To su posljedice pravde! Takvo je društveno naše uređenje!»

Značenje je Zaharovih novela u njihovoj građi i u piščevu stajalištu prema gospodarskim i društvenim promjenama u Hrvatskoj. Kao ni Perkovac ni Dežman, ni Zahar nije bio stvaralac.

Prije nego što je Šenoa preuzeo uredništvo »Vijenca«, objavljivao je u njemu novele i Josip Eugen Tomić (1843–1906). Novelama se bio pojavio već u »Slavoncu«. U »Vijencu« ih je od g. 1869. do 1873. objavio osam. Godine 1873. i 1874. štampao je po jednu novelu u »Narodnim novinama«, i zatim je kroz desetak godina napustio novelistiku.²⁸

Tomić u književnosti nije išao jednim, svojim putem, kao Šenoa, već je nastojao da piše u skladu s književnim tendencijama pojedinih razdoblja i naklonostima čitalaca. Na početku svoje književne djelatnosti istaknuo se kao najsmjeliji hrvatski lirik svoga doba (Leljinke, 1865). U sedamdesetim godinama, kad je trebalo stvarati originalni hrvatski kazališni repertoar, pojavio se komedijama, postaviši najistaknutijim hrvatskim komediografom (Bračne ponude, Zatečeni ženik, 1878). Potkraj sedamdesetih godina napisao je roman »Zmaj od Bosne« i zasjenio popularnošću i samog Šenoa.

Iza toga su slijedili drugi historijski romani i mnogobrojne novele, kojima je privukao prosječnu hrvatsku čitačku publiku. Na koncu svoje književne karijere iznenadio je kritičare svojom »Melitom« (1899) – romanom o degeneraciji hrvatske aristokracije i o stvaranju hrvatskoga kapitala.

U prvim godištim »Vijenca«, kad je trebalo njegovati hrvatsku novelu, i Tomić je svojim pripovjedačkim radom unio u književnost svoju crtu. Uzimajući gradivo iz života malih plemića i građana, on je u prvom redu išao za tim, da izradi što napetije ljubavne fabule. Bio je ponajprije pripovjedač, zabavljač čitalaca, a tek iza toga mislio je na ostale zadatke književnosti. Da li prikazuje Slavoniju u prošlosti, da li doba francuske vladavine u Hrvatskoj, da li Hrvatsko Zagorje ili malo-građanski požeški svijet, on je u središte svoga pripovijedanja unosio ponajprije ljubavne zgode i nezgode, s različitim peripetijama. U »Priateljicama« priča, kako mlada udovica otima zaručnika prijateljici, čestitoj i ponosnoj djevojci. U »Zatečenom ženiku« iznosi, kako se mladić, koga su protiv volje i bez svoga znanja zaručili s nepoznatom djevojkom, prerušuje u slugu, da bi zaručnicu mogao bolje upoznati; ali nešto slično čini i ona, i njih se dvoje zaljube jedno u drugo. U »Suparnicima« mladi hrvatski plemić pobjeđuje nuzljuba Francuza moralno na taj način, što u dvoboju ne puca u njega, već u zrak. U Tomićevim

²⁸ Novele J. E. Tomića između g. 1860. i 1881.: Zapovjednik tvrđave (Slavonac 1862), Nuzljubi (Slavonac 1863), Krvni pir (Slavonac 1873), Zatečeni ženik (Vijenac 1870), Pelivanka (ibid.), Krivi zubi (ibid.), Opančareva kei (ibid., 1871), Pokćerka (ibid., 1872), Izigrani (ibid., 1872), Prijateljice (ibid., 1873), Suparnici (ibid., 1873). Na voz (Nar. novine od 15. III. 1873), Lov na Badnjak (Nar. novine od 24. XII. 1874). Potanje o Tomiću: Štampar, J. E. Tomić (Zagreb 1939).

novelama ima pogdjegdje i realističkih erta, neizvještačeno uzetih iz života; u »Opančarevoj kćeri« nalazimo na pr. život požeških daka, u njihovim ljubavima i u sukobima s kalfama.

Tomić nije ni u novelama bio originalan opažac ni psiholog, ali je kao pripovjedač bio vještiji od većine svojih sudrugova u tadašnjoj hrvatskoj književnosti. Nije se zadržavao na uzgrednim sitnicama, nije zalazio u predugačke opise, već je nastojao da sadržaje ispripijeva što ljupkije. I stare je motive zuao iznijeti na prijatan način. A imao je usto i humora, kojim se njegove novele u svome vremenu naročito ističu. Neke je svoje pripovijetke nazvao pošuricama. U njima je prikazivao malograđanski svijet, trke za udajama, ženidbama, položajima (Krivi zubi, Izigrani). U godinama prije nego što je Šenoa svojim pripovijestima zasjenio ostale hrvatske pripovjedače, Tomić je u pripovijedanju pokazao najviše okretnosti.

Među novelistima u prvim godištim »Vijenca« bili su, uz spomenute, nešto plodniji još Franjo Ciraki i Joso Gržetić Krasanin.²⁹

Ciraki (1847–1912) – inače pisac stihova i književnih prikaza – iznosio je u svojim novelama burne, ganutljive i neobične ljubavne dogodovštine, koje se ponajviše zbivaju izvan naše zemlje, i s ljudima, koji nemaju veze s nama. *Gržetić* (1837–1894), istaknut kasnije kao pravaški političar i autor romana »Urotnici«, držao se naprotiv u svojim novelama naših krajeva (otoci Lošinj, Krk, dalmatinska obala). Opisivao je hrvatske brodovlasnike, gimnazijalce, pomorce, ribare, franjeve. Ali sve je to samo okvir za ljubavne fabule, u kojima odlučuju prijekare, sumnje, nasilja, otmice. U jezgri njegovih fabula nezakonita su ili nezakonitima proglašena djeca, koja se sastaju nakon mnogo godina, kao zreli ljudi, kao protivnici u ljubavi ili u borbi, u neobičnim položajima i s neobičnim načinom prepoznavanja. Gržetić svoja lica odvodi u različite krajeve svijeta – Novu Zelandiju, Veneciju, Peštu i t. d. – da ih onda u najodsudnijim časovima dovede u rodni kraj. Prokletstva, mržnja između najbližih srodnika, osveta i iznenadno praštanje glavni su činioci u njegovu pripovijedanju.

U »Vijencu« su se početničkim novelama javljali i neki od kasnijih istaknutih naučnih radnika: Armin Pavić i Vjekoslav Klaić, a i neki beznačajni pisci, koji su se potpisivali samo inicijalima. Sve je to vrijedno samo toliko, da se registrira.³⁰

²⁹ Novele Franje Cirakoga u »Vijencu«: Mali grijesi (1871), Audelina (1871), Nina (1874), Ban i kapelan (1874, označeno s C.). – Novele Jose Gržetića Krasanina: Nesretnik (Leptir 1861), Na parobrodu (Vijenac 1870), Bodulka (Vijenac 1873), Lice laže, krv ne laže (Vijenac 1875). Iza Šenoine smrti izišao je Gržetić s velikim historijskim romanom »Urotnici« (Hrvatska vila 1882).

³⁰ Armin Pavić: Nesretni prijatelji (Vijenac 1869), L. N.: Malene zapreke (Vijenac 1873), D. J.: Zagrebačka Donna Diana (Vijenac 1873), V. Klaić: Nada iza jada (1873), Prva ljubav (1873), Vjera do groba (1874). Klaić je štampao jednu novelu i u »Hrvatskoj lipi« 1875 (Majka i kći).

Novelistika »Vijenca« razvijala se bujno u njegovih prvih pet godišta. Čim je Šenoa preuzeo uredništvo (1874), ona naglo slabi. Neki od spomenutih plodnijih novelista bili su doduše već umrli (Perkovac, Dežman). Ali ostali su živjeli, i bavili se književnošću – no sve su manje, ili nikako, pisali novele (Trnski, Zahar, Ciraki, Gržetić, Lorković). »Prijanom Lovrom« (1873) kao da se Šenoa toliko dojmio hrvatskih pripovjedača, da su gotovo svi prestali pisati. Jedini je Tomić nastavio pripovjedačkim radom – ali za vrijeme Šenoina života nije ni on štampao novela. Pa dok se na svršetku šezdesetih godina moglo govoriti i o preobilju originalnih pripovijesti, od g. 1874. dalje zastupa hrvatsku novelistiku uglavnom sam Šenoa, uz Rikarda Jorgovanića i Ferdu Becića, i neke starije ili mlađe, ali neznatnije pisce (Adolf Veber Tkalčević, Eugenije Nenadov). G. 1869. objavljeno je u »Vijencu« 19 originalnih novela od 9 autora, g. 1875. 6 novela od 5 autora, g. 1877. 3 novele od 3 autora, g. 1878. 5 novela od 2 autora (Šenoa i Jorgovanić), g. 1879. 3 novele od 3 autora (Šenoa, Jorgovanić, Veber).

Teškoće svoga uredničkog posla s obzirom na novelistiku označio je Šenoa u »Književnim pismima« g. 1879. riječima:

»Ja vam na primjer imam nekoliko kilograma izvornih novela, koje mi poštom na ruke stigoše. Imao sam veliku čast i sreću pročitati ih. Bilo mi je pri duši kanda imam u ruci krpicu kaučuka, vuci amo, vuci tamo, vuci u duž, vuci u šir – da zdvojiš, to nema spodobе. Vi vrlo dobro znate, da pariški kuhači prave od mačaka zečju pečenku. Da se redaktoru hoće tako te pisane novele prirediti za tisak, trebalo bi mu više muke negoli pariškomu kuhaču. Meni je žao, kad pročitam ovakvih 25 tiskanih tabaka, u mene je najbolja volja, da od toga nešto isprešam – ali ne mogu. Jer – oprostite – najprije treba te lutke u novelama nadahnuti dušom – pa ako i nisam jučerašnji pisac, Bog opet nisam. Trebalo bi da lutke odjeneš, umiješ, počeshljaš, da ih učiš hodati, govoriti, raditi. Osnova nije zdrava, logična, tu bi valjalo rezati rep, tu glavu, tu parati, tu šivati, tu hodati, tu oduzeti. Ne govorim o slovnici, o skladbi, pače o interpunkciji. Urednik je već i onako osuđen po sudbini, da bude »retoucheur«. Pa kad sve to gledaš, rasrdiš se i napišeš sam izvornu novelu. Postotak porabivih novela prema neporabivim jest 1 : 30.«

Time je Šenoa rastumačio svoj postupak prema hrvatskim novelistima svoga vremena, kao i razloge, zašto je sam toliko pisao. Od 1869. do 1881. štampao je u »Vijencu« ove svoje pripovijesti: Dusi narodne straže (1869), Prijan Lovro (1873), Lijepa Anka (1873), Barun Ivica (1874), Mladi gospodin (1875), Ilijina oporuka (1876), Karanfil s pjesnikova groba (1878), Pruski kralj (1878), Turci idu (1878), U akvariju (1878), Vladimir (1879), Kanarinčeva ljubovca (1880), Branka (1881). Izvan »Vijenca« izišlo mu je samo »Zvonar topčija« (Obzor 1880).

U nekim godištima »Vijenca« bio je Šenoa – uz Jorgovanića ili uz Jorgovanića i Vebera – jedini novelist. Tek potkraj sedamdesetih godina stali su se svojim novelističkim priložima brojnije javljati članovi mla-

dega književnoga pokoljenja, Ante Kovačić, Evgenij Kumičić, Ivo Vojnović, Josip Kozarac – uz niz početnika i efemernih pisaca. Ali to je ujedno i kraj Šenoina razdoblja.

Značenje je Augusta Šenoa u hrvatskoj novelistici: što je u svojim brojnim novelama obuhvatio cjelokupni hrvatski život svoga doba i prikazao ga umjetnički. Njegove teorijske izjave o značenju novelistike, o književnoj građi, o procesu umjetničkog stvaranja i o idejnosti literarnih djela nisu važne samo kao izraz njegovih shvatanja, nego i kao ispovijest stvaraoaca. Pišući o drugima, govorio je Šenoa i o sebi. Ne poričući značenja starijim hrvatskim novelistima, može se ipak s punim pravom reći, da je tek Šenoa stvarno osnovao hrvatsku novelu u punom smislu. Svi hrvatski pripovjedači prije njega – od Vukotinovića i Demetera do Lorkovića i Zahara – samo su spremali materijal, koji je Šenoa znao prvi umjetnički iskoristiti. No treba istaknuti, da ni on nije nastupio tako kao da prije njega nije bilo ničega, nego je svijesno prihvatilo i dalje razradio tekovine prethodnih naraštaja.

Šenoa je bio ustrajniiji i plodniji od svih hrvatskih novelista starijih razdoblja. Pojavljujući se isprva novelama skromno i rijetko – tek s jednom, dvije na godinu, a katkad ni to – radio je u zrelijim godinama, kad je već imao mnogo životnog iskustva, na novelistici sustavno, planski, s izgrađenim teorijskim pogledima. Nastojao je da makar sâm ispuni praznine, što ih je osjećao u hrvatskoj književnosti.

Iako se istaknuo u prvom redu kao pisac povijesnih romana, Šenoa je sve starije hrvatske pripovjedače nadvisio i svojim novelama. Uzmak znatnijeg broja dotadašnjih hrvatskih novelista iz književnosti dade se objasniti i činjenicom, što se sa Šenoom pojavio suparnik, s kojim se oni nisu mogli boriti.

Isporedba između Šenoinih romana i njegovih novela pokazuje jasnu i važnu razliku: dok je u prvim, izuzevši »Prosijaka Luku«, zalazio u prošlost, u novelama je slikao vlastito vrijeme.

U nizu novela Šenoa je prikazao hrvatski život od ilirizma do kraja sedamdesetih godina: posljednje trzaje feudalizma i feudalaca, podizanje građanske klase, cijepanje seljačkih zadruga, školovanje seljačke djece, izgradnju i stradanje hrvatskoga intelektualca u građanskoj sredini. Naslikao je predstavnike svih tadašnjih hrvatskih staleža – plemiće, svećenike, odvjetnike, profesore, učitelje, zakutne pisare, trgovce i trgovčice, brodovlasnike, kapetane, stare djevojke, kućevlasnike, špijune, političare, izborne korteše. Risao je život u malim plemićkim kurijama kao i u seljačkim domovima. Zalazio je u plesne dvorane, budoare, činovničke kancelarije, škole i župne urede. Uvijek je gledao da bude živ, istinit, vjeran, dokumentaran. Cijelom je svojom novelistikom htio govoriti jasno i glasno o političkim, ekonomskim, prosvjetnim i društvenim pitanjima svoga vremena. Pritom je uvijek zastupao najnaprednije stajalište, kakvo je mogao zauzimati kao napredan građanski intelektualac.

Premda se u noveli osjećao snažnijim od svojih starijih drugova po struci, Šenoa se nije svijesno odviše uzdizao iznad njih; znao je očito,

koliko im ima zahvaliti. Tople riječi priznanja, što ih je rekao o Janku Jurkoviću, Mirku Bogoviću, pa i Vladimiru Nikoliću, odaju, koliko se osjećao povezanim s njima. Može se reći, da on nije ostavio neiskorišteno ništa, što je stvorila starija hrvatska novelistika. Čak ni novele Ivana Trnskoga nisu za njegov razvitak bile bez značenja.

To vrijedi prije svega za građu. I građu iz povijesti i građu iz suvremenoga života dobrano su iscrpli hrvatski pripovjedači prije Šenoa, a naročito njegovi nešto stariji drugovi ili vršnjaci (Perkovac, Lorković, Zahar).

Još više nego za građu vrijedi to za motive, fabule i njihove rasplete, pa i za odnose, u koje su pojedini pripovjedači postavljali svoja lica. U mnogo je slučajeva potpuno jasno, odakle je Šenoa uzeo koji elemenat. Katkad su srodnosti između njegovih i starijih novela toliko očite, da to gotovo zbunjuje.

Zbog potpunosti i jasnoće treba ponajprije spomenuti onakve sličnosti, kakve je već zapazio svaki bolji poznavac hrvatske književne prošlosti. Motiv »Branke« (1881) – sudbina plemenite i napredne učiteljice u seoskoj sredini – iznio je već Ivan Perkovac u »Stankovačkoj učiteljici« (1871). Da se Šenoa nadahnua Perkovčevom novelom, dokazuje kompozicija obiju pripovijesti. Motiv Perkovčeve »Kitice« (1869) – opis života u malom kupališnom mjestu, s neizbježivim sukobima, ogovaranjima, političkim protivštinama – upotrebio je Šenoa u noveli »U akvariju« (1878).

Među motivima, što ih je Šenoa novelistički obradio, mogu se navesti kao glavni:

Politički svijestan Hrvat, pristalica naprednih shvatanja, i žena konzervativna ili neizrazita. Taj motiv, što ga je Šenoa prikazao u noveli »U akvariju«, iznijeli su prije njega Adolfo Veber Tkalčević (Zagrepskinja), Blaž Lorković (Nekoliko listova), Dragojla Jarnevićeva (Prijetelji), Janko Jurković (Da s' ostala što si). To nije bio nikakav knjiški motiv, već je izrastao iz hrvatskih narodnih prilika u pedesetim i šezdesetim godinama prošloga vijeka, kad je najveći dio hrvatskoga građanstva bio nacionalno pasivan. Različiti su ga pisci prikazali različito – ili s pobjedom domoljubna zaručnika i narodnim preporođajem voljene djevojke, ili s njezinom nesposobnošću, da shvati i slijedi muškarca, koji je voli. Šenoa ga je prikazao na neki način optimistički – pokazujući, kako ljubav može izvršiti blagoslovan utjecaj na životne nazore zaljubljenih žena.

Političke ili društvene protivštine između roditelja, nekadašnjih prijatelja ili sumišljenika stoje na putu sreći njihove djece, koja se vole. Taj je motiv upleo Bogović u novelu »Slava i ljubav«, dodirnuo ga u humoresci »Šilo za ognjilo«, a iza njega iznio ga je Zahar u »Boljem izboru«. Šenoa ga je iskoristio u »Mladome gospodinu«, u epizodi o grofu Malinovačkom i barunovici Kamili. Isti je motiv i u središtu »Turopoljskoga topa«. Historijska su razdoblja, uz koja su taj motiv prikazali pojedini pripovjedači, različita. Zahar iznosi vlastito doba, t. j. Rauchovo banovanje, Bogović napoleonsko vrijeme u Hrvatskoj, a

Šenoa ilirizam. Ali su u Zahara i Šenoe slične čak i neke pojedinosti. Da bi mogao vidjeti voljenu djevojku, susjedicu, zaljubljeni mladić pogazi u Zaharovoj noveli grah svoje buduće punice, a u Šenoinoj oštećuje vrtnu ogradu.

Iskrenu ljubav dvoje mladih sprečavaju različite nezgode, poimence rat ili buna. Dok je mladić odsutan, nuzljub spletkar uspijeva uvjeriti djevojku, ili bar njene roditelje, da je zaručnik mrtav, i da ga više ne treba čekati. Prvi je od hrvatskih novelista upotrebio taj motiv Bogović u »Slavi i ljubavi«, zatim Zahar u »Branimiru«, a iza njih Šenoa u »Vladimiru«. Kao i u drugim slučajevima, svaki je od njih prikazao drugo razdoblje povijesti: Bogović napoleonsko doba, a Zahar i Šenoa ilirizam, i to Zahar g. 1845., u vezi sa srpanjskim žrtvama, a Šenoa u vezi s ratom protiv Mađara g. 1848. Sličnosti između Zahara i Šenoe veoma su velike – počevši od imena glavnih lica (Branimir – Vladimir) do rješenja fabule. I Šenoin i Zaharov junak predstavnici su hrvatskoga mladoga i naprednoga pokoljenja, s demokratskim pogledima, a u porodicama njihovih vjerenica vladaju još konzervativni nazori. Fabula se u Bogovića svršava sretno: u posljednji se čas spletkar raskine, i mladi se vjenčaju. U Zahara ne dobiva djevojke ni jedan ni drugi suparnik, već treći. U Šenoe mladić polazi očajan u svijet, ali se u dodiru s radnim i praktičnim Dalmatincem duhovno pridigne i postane vrijedan član društva. Zaharov Branimir također odlazi u inozemstvo, dolazeći u dodir s praktičnim radom u banci i tvornici, i s naprednim radničkim pokretom. A i djevojku, plemkinju, uzima u njegovoj noveli za ženu praktičan tvorničar.

U Šenoinim su novelama katkad prikazana nezakonita djeca i neprilike, što ih ona, bez lične krivnje, podnose zbog svog podrijetla. Naročito je to istaknuto u »Mladome gospodinu«, u epizodi o Zaborškome. Zbog potpunosti može se ovdje napomenuti i »Prosjak Luka«. – Nezakonita djeca, s njihovim različitim sudbinama i nepredviđenim događajima, kao posljedicama roditeljskoga grijeha, u hrvatskoj su noveli prije Šenoe veoma česta. Da fabula bude što napetija, ta su djeca često muško i žensko, te se, ne poznavajući međusobnu krvnu vezu, često i zavole. Nezakonita su djeca u jezgri fabule u Zaharovim novelama »Sestrin grob« i »Seljanka«, u Dežmanovu »Donatu Donatiju« i u Gržetićevim pripovijestima »Boduika« i »Lice laže, krv ne laže«. Nahoda, kao glavno lice novele, iznio je već Ivan Filipović, u noveli »Nahod«.

U »Ilijinoj oporuci« prikazao je Šenoa razvitak maloga zagrebačkoga trgovca u privrednika s velikim i razgranjenim poslovnim vezama. Sličan proces iznio je već prije toga Trnski u »Slici Zagreba«.

Zbog potpunosti prikaza i da se vidi, koliko je Šenoa bio povezan sa starijom hrvatskom novelistikom, mogu se spomenuti i srodnosti između njegovih historijskih romana i novela njegovih prethodnika.

Društvene protivštine između seljaka i feudalaca, što ih je Šenoa prikazao u »Seljačkoj buni«, iznio je već prije njega na sličan način Dežman, u noveli »U Mokricah«. I tu je u središtu novele silnik, koji

krvnički tlači svoje kmetove, i koji isto tako hoće da gazi i slobodnjake. I tu se radi o djevojci, koju hoće da zavede feudalac, kao što je zaveo mnoge druge. I njemu u tu svrhu služi njegov namještenik. I protiv njega se diže njegov najbliži srodnik – brat.

Spor između oca i sina, zbog ljubavi prema istoj djevojci, prikazao je već Dimitrija Demeter u noveli »Otac i sin«. Šenoa ga je unio u »Zlatarevo zlato«, opisujući odnos između Pavla Gregorijanca i oca mu Stjepka.

U sličnosti između Šenoe i njegovih prethodnika mogu se ubrojiti i opisi društvene sredine, u kojoj se zbivaju događaji pojedinih novela. Već je Vukotinović u »Čuporima« opisao zagrebačke cehovske običaje, i život u malim zagrebačkim krčmicama.

Ima sličnosti i u crtanju likova. Perkovac je u noveli »I žene ljube iskreno« prikazao nesprijetna seoskoga šumara kao vrlo dobra čovjeka. Vjerojatno ta novela nije bez utjecaja na stvaranje »Mladoga gospodina«, s njegovim glavnim licem – čovjekom nezgrapna tjelesnog ustroja, ali bezgranično dobra.

Između Šenoe i njegovih prethodnika ipak su dvije bitne razlike: osvjettljenje građe i njezina umjetnička obrada.

Hrvatskim novelistima prije Šenoe bilo je počesto samo do toga, da neki motiv iskoriste zbog njegove zanimljivosti i novosti. To vrijedi i za Gržetića, i za Dežmana, pa katkad i za Zahara. Šenoa je naprotiv svoje pripovijesti pisao s izrađenoga gledišta o umjetnosti: držao je svojom književničkom zadaćom, da u svojim djelima zahvati sliku svoga vremena, ukazujući pri tom na njegove potrebe i nedostatke. Motive o nezakonitoj djeci nije iznosio, da bi što više zapleo radnju, već da bi pokazao, kako ta djeca u tadašnjem društvenom uređenju nepravom trpe. Svijesno je osuđivao tvrdoglavost i konzervativnost roditelja, koji zbog političkih ili društvenih opreka uništavaju sreću vlastite djece. Prikazujući ekonomsko uzdizanje malih ljudi, upozorio je ujedno na to, kako je ono u građanskom poretku vezano uz spletke, luksus, uništavanje protivnika.

No najvažnije je Šenoino obilježje u novelistici, što je on, za razliku od gotovo svih svojih hrvatskih prethodnika, bio dobar pripovjedač i umjetnik.

Od svih hrvatskih novelista prije vlastitoga vremena Šenoa je znao najbolje pripovijedati. I u najboljih starijih pripovjedača – Jurkovića, Botića, Vebera, Perkovca – osjeća se počesto nešto namješteno, usiljeno. Pričajući u svojoj autobiografiji, kako je teško pisao svoju »Zagrepskinju«, Veber nije iznio samo svoj slučaj, nego je na neki način natuknuo, kako su pisali svoje pripovijesti svi stariji hrvatski novelisti. Istom Šenoa znao je pričati tako, da je čitaoc već prvim rečenicama mogao povući za sobom. Njegova pripovijetka teče bez zaustavljanja i kočenja, bez nizanjanja nepotrebnih pojedinosti. Svaka rečenica služi zato, da pojača dojam životnosti ili da upozori na koju važnu crtu u životu njegovih lica. Treba isporučiti početak kakve Jurkovićeve novele, s pomnijim, ali intelektualistički izvedenim uvodom u fabulu, sa

Šenoinin načinom pripovijedanja. U Jurkovića je sve udešeno jednolinijski, s pažnjom za kompoziciju i simetriju; u Šenoje naprotiv kao da sve prši od života.³¹

Šenoja je stvarao žive likove, koji se pokreću iz vlastitih snaga, koji žive samostalnim životom. On je znao zapaziti njihove kretnje, govor, značajne uzrečice, odijelo, lice. Dok i najbolji njegovi hrvatski pretходnici vode pripovijetku kako i kamo sami hoće – često od iznenađenja do iznenađenja –, kod Šenoje se fabula zapliće i raspliće zbog elemenata, koji su sadržani u njoj samoj. Stvaraju se ljudi, sa svojim mnogobrojnim nagnućima, strastima, slabostima, vrlinama. Koliko je na pr. pojedinaca iznio Šenoja u »Prijanu Lovri«, »Mladome gospodinu«, »Kananinčevoj ljubovci«, da onda iz njihovih susreta i sukoba započne fabulu, pa da je zatim razvije i riješi!

Šenoja je bio i dramatski talenat, pa to dolazi do izražaja i u njegovim novelama. Volio je napete situacije. Rado je u pripovijedanje unosio dijalog, hvatajući karakteristične fraze živih ljudi. Njegov dijalog nije umetnut u tkivo pripovijesti, da se unese neka formalna promjena. On čini sastavni njihov dio; u njemu se očituju karakterne crte pojedinih lica. On pokreće fabulu naprijed.

Šenoja je znao stvarati vrlo žive prizore, s velikim brojem pojedinosti, koje svojim šarenilom daju iluziju stvarnosti. Takav je na pr. u »Prijanu Lovri« opis praške kavane, u kojoj su se sastajali mladi studenti iz hrvatskih krajeva:

»Pohitim, kako rekoh, med hrvatsku braću u prvi kat prve praške kavane. Ne prevarih se. Nadoh braću, kao da sam ih jučer ostavio. U zadnjoj sobi kavane bijaše hrvatsko taborište. Uvečer dolazile s juga novine, valjalo ih u prvi mah proučiti, te najvažnija pitanja raspravljati, a raspravljalo se vrlo glasno. Ljudi sjevernjaci čude se našem glasnom

³¹ Treba samo isporučiti kakav odlomak iz koje Jurkovićeve i koje Šenoine novele, pa se odmah osjeti razlika:

Jurković (početak »Razorenog ideal«):

»Odoh jednom ljeti posjetiti si prijatelja. Bio on mali vlastelin u predjelu, koji je sa svoje ljepote na glasu; niti bogat niti siromašan, već prema onoj zlatnoj sredini, koju već drevni rimski pjesnik smatraše uvjetom miru i zadovoljnu životu. Ne velik, ali čist, skladan i ukusno obnovljen dvorac, oko njega cvjetnjak, malo dalje ovelik kuhinjski vrt, šumica, oranice i livade – sve što kano lijepu sliku okom zahvatiti možeš –: to mu je imanje«

Šenoja (početak »Mladoga gospodina«):

»Visoko se krilila ševa.

Jutro je, ljeto je. Ravnica daleka, široka.

Na istoku plamti rumena zora. O rujnom zaneblju crta se rijetka hrastova šumica, tanka šiba seoskog zdenca, šiljast, tanak toranj drvene crkvice – sve crno tvojemu oku, jer je rumenilo neba živo i žarko. Rumeno je nebo, al' gledaj više, ružičasto je, gledaj više, pa dalje bijelo, a najzad plavetno, kao oko djevojačko. Na zapadu previja se kosa tamnog vrhovlja, nad vrhovljem lebdi sred blijede modrine mjesec kao velika srebrna škuda.«

U Jurkovića: intelektualistički skalupljen opis, u kome nema ništa živo, po čemu bi čitalac mogao da u mašti izazove sliku upravo onoga dvorca, što mu ga pisac opisuje; u Šenoje je naprotiv slika jutra i kraja takva, da se živo uzdiže pred našim očima sa svim svojim pojedinostima.

govoru, a penzionirci, čitajući po dva sata augsburške novine, mrzili naša glasovita grla od srca. Ja u kolo, a svi na mene kao pčela na med.

– Ta mani novine, podviknu šijak čitajućemu si susjedu, evo ti iz Zagreba najnovijih živih novina!

– Servus, dragi brate! pozdravi me Zagorac.

– Kad si krenuo iz Zagreba. – A što radi ovaj? A što veli onaj? Pa je l' to istina? Kazuj nam ti pravo! Jesi l' vidio Tinku? Je l' se zaručila Minka?»

U Šenoinim novelama nema mnogo opisa i pejzaša. Šenoa nije, kao na pr. kasniji Kumičić, imao unaprijed gotovu kompoziciju shemu, koju bi upotrebljavao za sve svoje pripovijesti. Kompozicija je svaki put zavisila od sadržaja. Zato nije ni započinjao slikom kraja, u kome se nešto dešava. Ali kad je u pripovijetku unosio pejzaž, doimao se taj svojom svježinom i povezanošću s radnjom. On nije razumski umetnut, već nekako upotpunjuje cijelost, ilustrirajući atmosferu i služeći kao neke vrste ouvertura za djelo ili njegov odlomak. Takav je na pr. poznati opis jutra u »Mladome gospodinu«. Sve je u njemu živo, pokretljivo, odišući mirisom mladoga dana i svježje zemlje.

Šenoa nije bio samo najbolji hrvatski građanski novelist svoga vremena, nego i osnivač hrvatske seoske novele. Bilo je i prije njega pripovjedača, koji su na svoj način opisivali hrvatsko selo (Ilija Okrugić, Mijat Stojanović, Ivan Perkovac, Ivan Zahar, Ivan Dežman). Petar Bučar se upravo specijalizirao slikajući seljaštvo (Selske pripovijesti, 1875). Ali je gotovo u svih njih prevladavao ili folklorni elemenat, ili težnja za moralnim poukama. Iako su neki od njih po rođenju ili pozivu poznavali seljaštvo bolje nego Šenoa, ipak su k njemu počesto pristupali s visoka, te nisu pravo mogli oživjeti seosku sredinu. Bučarove pripovijesti, u izdanju Društva sv. Jeronima, ostaju izvan književnosti. Tek je Šenoa znao čitaocu približiti hrvatsko selo, ući donekle u njegovu problematiku, a katkad i u psihologiju. »Barun Ivica« i dijelovi »Mladoga gospodina« prve su uspjele hrvatske seoske novele. U njima je iznesena atmosfera hrvatskoga seljaškoga doma, mentalitet hrvatskih seoskih ljudi, pokretne snage u životu seljaštva. Kraj toga je sve ispriповijedano živo, okretno, sa smislom za seljački način govora i mišljenja. Ima u Šenoinih seljaka doduše mnogo toga, po čemu se vidi, da ih je slikao građanski čovjek. Ali u svome vremenu to su ipak najistinskiji predstavnici svoga staleža u hrvatskoj književnosti.

Nedostaci Šenoinih novela potječu iz istih uzroka, iz kojih i nedostaci njegovih romana. Šenoa je, prije svega, morao pisati veoma brzo. Iz njegovih navedenih rečenica, u kojima govori o malenoj vrijednosti novelističkih priloga, što ih dobiva kao urednik »Vijenca«, vidi se ujedno, zašto je toliko sam pisao. Očito je, da svaka njegova novela nije mogla proći onaj stvaralački proces, koji, po njegovu shvatanju, mora proći prava umjetnina.

Podajući se zanosu pričanja, Šenoa je pokatkad išao u dužinu i širinu, umjesto da novelu kondenzira na najnužnije. Moglo bi se upravo reći,

da u njega i nema novele u punom smislu – jer je u njegovu pripovijedanju očita težnja za opširnošću.

Želeći postići neke novelističke efekte, Šenoa je često ujednostavljivao stvari. Kao i u njegovim romanima, i u njegovim novelama susrećemo obično roditelje s jednim ili dvoje djece, a zaplet i rasplet dolaze ili od nesporazumaka ili od spleta. Njegova psihologija nije odviše duboka: on je zahvatao samo neke crte u svojih lica, i na njima onda izgrađivao sve ostalo (isp. Zaborski, mladi gospodin, barun Ivica). Jednostranost crtanja izbija naročito u prikazima manje simpatičnih ljudi – na pr. u opisu slovenske činovničke obitelji u »Prijanu Lovri«, u opisu Bojčevića u »Vladimiru«, u crtanju majke u »Barunu Ivici« i oca u »Kana-rinčevoj ljubovci«.

Želeći fabulu zaokružiti, Šenoa je prelazio preko činjenica, o kojima bi čitalac ipak s pravom htio nešto više znati. U njegovim se novelama ljubavi započinju na prvi pogled, i veoma su jake – a da pisac i ne pokušava objasniti, odakle to (Mladi gospodin, Barun Ivica, Vladimir).

Razvijajući fabulu, Šenoa je bio katkad odviše proračunan, a da bi mogao djelovati potpuno uvjerljivo. Zaborski u »Mladome gospodinu« uvijek dolazi nešto prekasno na trag svojih nepoznatih roditelja; njegov je svršetak odviše tragičan; njegovo odbijanje Klarine ponude, da se sastanu, pod starost, i odviše je teatralno, da bi moglo djelovati kao životna istina u noveli, napisanoj s realističkim ambicijama.

Ali sve te manje pozitivne crte nisu toliko značajne, da bi Šenoi mogle oduzeti ono mjesto, što ga on zauzima u razvitku hrvatske novelistike. Svi hrvatski pripovjedači, koji su objavljivali novele u sedamdesetim godinama, pa i oni najbolji, u poredbi s njime išli su korak unatrag – i što se tiče književne građe, i što se tiče motiva, i što se tiče tendencije. Među njima su bili najistaknutiji Rikard Flieder Jorgovanić (Žarko Vilinčić) i Ferdo Becić.

Jorgovanić (1853–1880) je bio jedan od najtalentiranijih sljedbenika Augusta Šenoe i najplodniji mladi književnik svoga vremena. Teško bolestan, siromašan, ipak je uspio do svoje rane smrti, s dvadeset i šest godina, objaviti velik broj pjesama, feljtona, romana i novela. U »Vijencu« je od g. 1873. do g. 1880. stampao šest novela. I on je, kao i Šenoa, nastojao hvatati slike i događaje svoga vremena, ali su ga fantazija i želja za pripovjedačkim efektima počesto dovele dotle, da je gotovo sve pozitivne elemente svoje građe žrtvovao fabuli. U njegovim je pripovijestima riječ o čudnim nastranim djevojkama, koje doživljuju neobičnu sudbinu, nesrećujući ili sebe ili druge. U životu njegovih lica odlučuju jake strasti, spletke, ubijstva, otrovi. Prema Šenoi, koji je hrvatsku novelu doveo u vezu sa stvarnošću, Jorgovanić je uzmaknuo natrag, u puni romantizam.

Ferdo Becić (1844–1916) u neku je ruku nastavio novelistički rad Ivana Trnskoga, slikajući u svojim novelama u prvom redu krajišnike. Ali, za razliku od Trnskoga, on je više volio iznositi napete fabule s hajducima, pustolovima, spletkarima nego stvarnost. Životne istini-

tosti ima mu humoreska »Lajtmanuška deputacija«. Najveću popularnost doživio je romanom »Kletva nevjere« (1876).³²

U godinama, dok je »Vijenac« uređivao Šenoa, pojavili su se u njemu novelama i neki književnici, koji su kasnije prešli na druga područja javne djelatnosti (Tomislav Maretić, Dušan Lopašić, Ivan Gostiša, Jovan Hranilović).³³ Njihovi pokušaji nemaju značenja za razvitak hrvatske novelistike.

Među tadašnjim početnicima nešto se više isticao pripovjedač pod pseudonimom Eugenije Nenadov (sestra pjesnika Franje Markovića). Od njega su u »Vijencu« izišle dvije novele: »List iz kronike križevačke« (1876) i »Koja li je prava Madona« (1877). Prva je razvučena, ispričana dosta nespretno. No druga je već vještije skrojena, pa su čitaoci časopisa držali, da joj je autor sam Šenoa. U obje su, dosta opširno, iznesene ljubavne zgode sa spletkama, podmetanjem, prijeverama: U prvoj dva mladića ljube istu djevojku, i nesretniji nuzljub u ratnom sukobu namjerno pušta, da pogine sretniji suparnik. U drugoj dvije djevojke ljube istoga mladića – jedna lijepa i strastvena, a druga skromna i vjerna; unatoč spletkama prve, konačnu pobjedu odnosi ipak druga.

Spomenute fabule nisu ni u hrvatskoj književnosti bile ništa novo. Nalazimo ih u Dragolje Jarnevićeve i u Rikarda Jorgovanića. Neke pojedinosti – utapanje voljene djevojke – uzeo je Eugenije Nenadov iz bratova »Doma i svijeta«. U obadvije novele najzanimljiviji je opis ekonomsko-socijalne sredine, u kojoj se radnje zbivaju. U prvoj su iznesene prilike u Križevcima u doba ilirizma i u godini 1848., te razvitak gospodarskih i društvenih odnosa sve do u sedamdesete godine. Pisac je prikazao križevačke obrtnike, plemiće, oficire, dajući pojedincima, da govore domaćim narječjem ili njemačkim žargonom. Novela je pisana sa stajališta naprednih hrvatskih ljudi, prožetih demokratskim shvatanjima. U drugoj noveli, »Koja li je prava Madona«, prikazano je postepeno propadanje hrvatskoga zagorskoga plemstva, zbog njegove nesposobnosti, da se prilagodi novim ekonomskim uslovima. Ocrtan je u njoj i mentalitet stranca novčara, koji dolazi u Hrvatsku, samo da bi se okoristio njezinim dobrima:

³² Novele Rikarda Fliedera Jorgovanića u »Vijencu«: Mlinarska djeca (1873). Divlja djevojka (1874), Zena i ljubovca (1878), Za jedan časak radosti (1879), Stella Raiva (1880), Iz penzionata (1880), Gavan (1880). Izvan »Vijenca« objavljivao je Jorgovanić novele u almanahu »Hrvatski domac: Ljubav na odru (1876). Čovjek bez srca (1878), a još prije toga u »Hrvatskoj lipi« 1875.: Zenske suze, Na jezeru. Kako je bio stalan suradnik »Obzora«, štampao je novele i u njemu: Dada (1878), Gradska i seoska ruža (1880). Njegove pripovijesti izišle su u redakciji Augusta Harambašića pod natpisom Skupljene pripovijesti (1888–1890), a Ukupna djela u 7 knjiga, od toga 4 knjige romana i novela, g. 1943., u redakciji Julija Benešića.

Novele Ferde Becića u »Vijencu«: Montecchi i Capuletti (1876), Persa (1876). Slučaj ili sudbina (1876), Hajdukova draga (1877), Kapetan Katinić (1880), Lajtmanuška deputacija (1881). Kratku karakterističku njegova pripovjedačkoga rada pokušao je dati Milan Ogrizović u nekrologu (Savremenik 1916).

³³ Maretić: Ujak misionar (1876), Lopašić: Migrena (1874), Moj stric (1875), Gostiša: Kobna noć (1876), Hranilović: Lucietta (1876).

»Vi znate, da sam stranac« – govori vjerovnik prezaduženom hrvatskom plemiću – »da me se vaša zemlja ne tiče. Moja korist traži samo, da što više iz svoga posjeda izvadim. Borio sam se za bivšu vladavinu, a to je posve naravski, jer sam rado prijateljem postojeće oblasti, pa se k tomu nadah korisnoj spekulaciji. Danas već nema te vlade, nit imam razloga borit se za nju, dapače valja sprijateljiti se s novom. To je moj princip. Ob osjećajih ne može tu biti govora.«

Eugenije Nenadov znao je zapaziti ekonomske korijene hrvatske politike, ulogu hrvatskoga plemstva u borbi stranaka, pokušaje pojedinaca, da spase svoja imanja. On je, kao i Franjo Marković, prikazivao hrvatske mladiće kao studente u Beču. Koješta je u njegovu slikanju bilo novo, što je tek Ksaver Šandor Gjalski, na pr. u romanu »Na rođenoj grudi«, iznio opširnije i snažnije.

Najveći dio hrvatskih novela objavljen je sedamdesetih godina u »Vijenac«. Izvan njega izišlo je nešto originalnih pripovijesti u omladinskim almanasima (Velebit, Hrvatski dom), novinama (Narodne novine, Obzor), i u časopisu »Hrvatska lipa«.³⁴

Almanahe »Velebit« i »Hrvatski dom«, a donekle i časopis »Hrvatsku lipu«, držali su i njihovi urednici i njihovi suradnici neke vrste pripravnim stepenicom za ulazak u »Vijenac«, književnim vježbalištem mladih pisaca. Njihovi su se suradnici doista ili razvili u književnike, ili su iščeznuli iz književnosti. Među prve mogu se ubrojiti Rikard Flieder Jorgovanić i Ante Kovačić. Ostali su ili potpuno, ili sasvim zaboravljeni. Ali se u tim almanasima javilo i takvih suradnika, koji su pokazali izrazit literarni talenat, a ipak su kasnije prestali pisati. Takav je na pr. bio u »Velebitu« Ilija Šumečanin (pravi imenom Blaž Bogdan), autor novele »Pustolovine«. Rodom iz blizine Dubrovnika, Šumeta, on je pod pseudonimom Šumečanin objavio sastavak, kojim se veoma oduševio i sam Šenoa. Izvješćujući o »Velebitu«, naročito se zadržao na njoj, riječima:

³⁴ *Velebit* 1874: Milan Grlović. Prijegor s ljubavi; Ilija Šumečanin: Pustolovine – *Hrvatska lipa* 1875 (pored novela R. F. Jorgovanića i V. Klaića, koje su već navedene): Budimir, U zabiti, Sa sklizališta; Fran Polnegović, Na poklade; R. R., Nina; M. R., Bogataš; Hugo Badalić, Paukove mreže; Josip Šlinter, Na maskiranom plesu; Dušan Lopašić, Zudijka; O. D., Zašto se ne oženi? – *Hrvatski dom* 1876: Svetislav Milarov, Djehad-čauš; Mirko Turić, Gospodin »Toništanečini« ili divlje meso na jeziku; Ivan Vončina, Matematičke progresije – *Hrvatski dom* 1877: Ante Kovačić, Ljubljanska katastrofa; Milka Pogačić, Ljubav iz osvete – *Hrvatski dom* 1878: Ivan Vončina, Prekasno – *Hrvatski dom* 1880: Zvonimir Zagrepčanu, Skroman život; K. Želimir, Osveta – Pravaški almanah »Hrvatska« donio je u g. 1880. i 1881. veći broj novela, ali bez oznake autora. Za g. 1880. pisci su ipak utvrđeni. To su: Hranilović (Jedna noć), Janko Mišćin, t. j. Dušan Lopašić (Braća), Oskar Šimić (U polnoće), Ante Kovačić (Seoski učitelj, Ladanjska sekta), Nikola Kokotović (Samouk). U g. 1881. u tom je almanahu šest novela: Ada, O Martinju, Hrvoj, Lijepa Mare, Kraljkinja, Jedan dan. Među autorima spominju se Ante Tentor i Nikola Kokotović. – U »Obzoru« je g. 1878. Josip Kozarac štampao novelu »U crkvi bit ćeš štovana« (od br. 42. dalje), a Vjekoslav Wiesner od te godine dalje niz feljtona, u kojima je katkad pokazivao tendenciju, da ih razvije u novele.

»Vele zanimljive su Pustolovine. Novela je to, i nije novela. Pročitaoš li tu radnju, reći ćeš, zaklopiv knjigu – Proštio sam novelu. Razmišljaš li potanje, reći ćeš razmisliv sve: To su zapisci mlada doduše, ali iskusna čovjeka, pisani lakim feuilletonističkim slogom, perom živim, sjajnim. Šteta, da se to pero tudi od hrvatske knjige.«

Ispričavši potanko sadržaj novele, Šenoa je nastavio:

»Taj čin isprepleo je pisac velikim epizodama, causerijom, pošalicom i opisima, al' se opet domišljato vraća glavnom činu. No taj genijalni nered, te česte stramputice ne vrijeđaju čitaoca, jer su to zapisci, i jer ih Ilija Šumećanin pripovijeda živo, sjajno. Po svem vidiš čovjeka umna, naobražena, dosjetljiva, koj' umije slikati sjajnim bojama, al' i umije crtati ljude, kakvi uistinu jesu, neodoljivim humorom, bez dosadnih refleksija ... Molimo pisca, da se više puta, često puta oglasi hrvatskom svijetu. Grijeh je, da ne pjeva ševa, gdje dosta vrabaca cvrkuće.«

Šenoa je pisao pohvalno i o početničkim novelama Rikarda Jorgovančića, i o Mirku Turiću, i o Ivanu Vončini, i o Svetislavu Milarovu. Ali ni o kome tako pohvalno, kako o Iliji Šumećaninu. »Pustolovine« se u tadašnjoj hrvatskoj književnosti odlikuju doista neobično. U njima je opisan kozmopolitski svijet. Radnja se odigrava u Beču, na Krfu, u Italiji. Pisac je njihov očito poznavao i umjetnost, i svjetsku književnost. Bliska mu je bila i muzika. S lakoćom je raspravljao o političkim pitanjima tadašnje Evrope, zauzimajući u svakom slučaju napredno stajalište. Očito je, da je i sam proputovao krajeve, što ih opisuje, jer o njima govori ležerno, navodeći pojedinosti, kakve ne nalazimo u pisaca, koji prikazuju zemlje, o kojima su samo čitali. Ali najzanimljivija je sama fabula novele. Središte joj je Hrvat, koji se kreće među pripadnicima različitih narodnosti, dolazeći u vezu s predstavnicima najviših staleža. Jezgra je pripovijetke njegova ljubav, zapravo dvije ljubavi – jedna prema mladoj Bečanki, a druga prema Talijanki. U oba slučaja nuzljub je isti, liječnik Talijan. Prvi put Talijan uspijeva istisnuti suparnika spletkama, a drugi mu put pomaže slučaj. Ali kad mladi Hrvat, imenom Vlasić, dolazi u priliku, da se osveti protivniku i da mu odvede ženu, koju je sam nekad volio i koja se udala samo iz nužde, on se radije povlači. Nekadašnji mu je naime suparnik iskazao uslugu, koju on ne može vratiti nezahvalnošću.

Šumećaninova novela razlikuje se tako i od čitave dotadašnje hrvatske novelistike i po svome raspletu. Dok većina hrvatskih novelista opisuje ljubavne protivštine i sukobe s osvetama, mržnjom do groba, i preko groba, »Pustolovine« su prožete osjećajem otmjenosti, plemenštine, kakvim će se nekoliko desetljeća kasnije odlikovati novele Iva Vojnovića.

Šenoin poziv piscu, da se češće javlja u književnosti, nije djelovao. Iza te prve novele Ilija Šumećanin nije objavio ništa.

Pri kraju sedamdesetih godina ekonomsko-socijalne i političke prilike u Hrvatskoj sve su se više zaoštravale. U svojoj kompromisnoj politici, da na osnovu same ugarsko-hrvatske nagodbe za Hrvatsku spase, što se spasiti dade, doživljavao je Mažuranić sve više neuspjeha. Mađarska vladajuća klasa postala je u svome nadiranjju sve bezobzirnijom. Hrvatska je sve više postajala peštanskom provincijom. Sam je Šenoa u svome dnevniku izražavao sav očaj, što je u to vrijeme spopadao čestita Hrvata. Stoga se u zemlji s jedne strane sve više jačalo pravaštvo, sa svojim zahtjevima o kidanju svih veza s Mađarima; s druge je pak strane znatan dio mladih ljudi sve više spoznao važnost ekonomskih činilaca u političkom životu. Zato se u to doba stajalo i kod nas pisati o gospodarskim i društvenim pitanjima. Mladi hrvatski naraštaji intelektualaca bili su u većini pravaški, ali s određenim simpatijama prema socijalizmu.

U jednom predavanju u dačkom društvu »Hrvatski dom« iznesena je g. 1881. porazna kritika cjelokupne dotadašnje hrvatske književnosti. Predavač, pravnik Pajo Žetić, bio je po shvatanju svojih drugova socijalist. Htio je zapravo govoriti o potrebi revolucije, ali je u tome spriječen. Nekoliko godina iza toga (1884) izdao je početak romana »Žarko i Jelka«, s izrazitim socijalističkim pogledima, kakve je u srpskoj književnosti bio iznio Ljuben Karavelov, u noveli »Je li kriva sudbina«.

Pajo Žetić nije bio nikakav izuzetak među svojim drugovima, nego je samo iznosio ono, što su mislili i drugi. To su godine, kad se i Gjalski još držao socijalistom, te čitao Marxa, slušao u Beču predavanja Lorenza von Steina, a ujedno pisao i roman »Sin budućnosti«. U Zagrebu je tada živio Bugarin, Ilija Milarov i upoznao hrvatske omladince s mislima Bjelinskoga, Černiševskoga i Dobroljubova. U takvoj atmosferi razvijali su se i Kovačić, i Harambašić, a kasnije i Kranjčević, uz mnoge mlade intelektualce.

U očima tadašnjih radikalnih hrvatskih omladinaca bila je sva dotadašnja hrvatska novelistika bez vrijednosti. Razvitak je političkih i gospodarskih odnosa u Hrvatskoj pokazao, da nikakve Šenoine Branke, Antuni Jankovići i slični literarni likovi, postavljeni kao uzor za rad u sadašnjosti, ne mogu zaustaviti proces propadanja, koji je bio na svim područjima očit. Blagi Šenoin realizam, njegovo nastojanje da pronade u ljudima što više lijepih crta, da pokaže nešto razumijevanja i prema neprijatelju, pokazali su se u dodiru sa sve gorom stvarnošću gotovo naivnima. A pogotovu se činilo nedostatnim njegovo ukazivanje na primjere prošlosti, kad je sadašnjost bila puna nepravde, podlosti, prijevara. U tom se stanju nezadovoljstva i očaja nužno javila reakcija na dotadašnju književnost, prelazeći pokatkad i u negaciju. Najjasniji izraz te negacije bile su kritike i polemike Janka Iblera i Ante Kovačića, s napadajima na Šenou. Mladi pisci tražili su jači i dosljedniji realizam, kakvi nisu našli u Šenoinim novelama niti u novelama njegovih sljedbenika.

U takvoj je atmosferi ponovo oživjela hrvatska novelistika. I u »Vijencu«, koji je dotad kroz cijelu godinu donio po nekoliko novela od dvojice, trojice pisaca, pojavio se najednom, g. 1880. i 1881., niz novih pripovjedača: Ladislav Mrazović, Edo Tomaj, Vjekoslav Livadić, Vjekoslav Afrić Riječanin, Đuro Arnold, Filip Lojev, Ernest Kramberger, Ivo Vojnović.³⁵ U političkim pak listovima i almanasima nastupili su Eugen Kumičić (novela *Slučaj*, u *Slobodi* 1880) i Ante Kovačić (*»Bježi-hajka«*, u *Slobodi* 1880, *»Seoski učitelj«* i *»Ladanjska sekta«*, u almanahu *Hrvatska* 1880), poznat već po *»Baruničinoj ljubavi«* (*Vijenac* 1877), *»Ljubljanskoj katastrofi«* (*Hrvatski dom* 1877), *Zagorskom čudaku* (*Primorac* 1878).

Najveći dio spomenutih pisaca iščezao je doskora iz literature, ili je napustio novelistiku. Njihovi prilozi nisu značili dobitak za hrvatsku književnost. A nisu značili ni kakav nov pravac. Ali su među ostalim u tim godinama izašle i tri novele, koje znače početak nečega novoga: Vojnovićev *»Geranium«*, Kumičićev *»Slučaj«* i Kovačićeva *»Ladanjska sekta«*.

Ivo Vojnović uzgajao se književno u sjeni Augusta Šenoa, zbog ličnih i obiteljskih veza svoga oca. Ali je usto čitao romanske pisce, poimence Flauberta. Njegov prvenac *»Geranium«*, spis dvadesetgodišnjaka, znači očito udaljivanje od Šenoina smjera. U toj svojoj prvoj noveli kušao je Vojnović iznijeti unutrašnji svijet malog i nepriznatog čovjeka: ljubav nengledne djevojke, koja se zaljubljuje u zaručnika svoje sestre, njezino otrežnjenje, povlačenje u se i požrtvovan rad za djecu drugih. Vojnović nije svoju gradnju razvio o socijalan protest, kako bi to bio učinio Šenoa, već je nastojao da zahvati u duševne pokrete glavnoga lika, da prikaže intérieur, da poveže čovjeka s prirodom. To udubljenje u psihologiju značilo je u tadašnjoj hrvatskoj književnosti vidljiv zaokret.

Drugačiji je bio nastup Evgenija Kumičića. Stariji i iskusniji od Vojnovića, poznavajući dobro njemačku, talijansku i francusku literaturu, a zanosći se Zolom, Kumičić je ipak mislio, da u pripovijesti nastavlja Šenoinu liniju. U njegovu *»Slučaju«* doista nalazimo istu političku pozadinu, kakva je i u Šenoinim romanima: hrvatski ljudi u dodiru s grabežljivim strancima, u ovom slučaju Nijemcima. No dok je Šenoa nastojao biti blag, Kumičić je prema nosiocima protivuhrvatske politike bio oštar, žučljiv, beskompromisan. Sav pravaški radikalizam u odnosu prema političkim središtima Austro-ugarske monarhije Kumičić pokazuje već u prvoj svojoj noveli neuvijeno, oštro, bez sustezanja. Njegovi Nijemci u *»Slučaju«* nisu samo hrvatski politički neprijatelji, već su nitkovi i kao ljudi. Oni ne mrze Hrvate samo kao narod, već su i zavodnici hrvatskih djevojaka. Kad se k tome uzme u obzir, da je

³⁵ Mrazović: *Opsjene* (1874), *Rodu u pohodu* (1880), *Cvijeta i Jagoda* (1880), *Sunčani zapad* (1880) – Edo Tomaj: *Na Dravi* (1881), *Na badnjak* (1881) – Vjekoslav Livadić (*Wiesner*): *Na teferiën* (1881) – Afrić: *Pokornica* (1881) – Arnold: *Samo četvrt sata* (1880) – Filip Lojev: *Rabi Akiba* (1880) – Kramberger: *Uprošnjak* (1881), *Doktor Medicinović* (1881) – Vojnović: *Geranium* (1880) – Anonimno: *Djevojka iz vrta* »Nade« (1880), *Zlatna Maca* (1880).

Kumičić znao vješto pripovijedati, bilo o čemu, makar površno i pri-
strano, uspjeh njegova prvenca je razumljiv. A razumljivo je, da mu
nije moglo biti mjesta u »Vijencu«. U toj je noveli neuvijeno iznesen
duh pravaštva – beskompromisnog, bezobzirnog, bojovnog. I shvatljivo
je, da su opširnija Kumičićeva djela, koja su izlazila odmah iza »Slu-
čaja«, mladi ljudi prihvatili kao osobite dobitke za književnost (»Jelkin
bosiljak«, »Olga i Lina«).

Različito nego Vojnović i Kumičić razvijao se Kovačić – ne pod utje-
cajem stranih literatura, nego u hrvatskoj književnoj atmosferi i pod
dojmom hrvatskih društvenih i političkih prilika, poimence pod dojmom
pravaštva. I prva njegova štampana novelistička djela, kao i pomenute
tri novele, nose jasne tragove jednoga i drugoga.

U »Baruničinoj ljubavi« na prvi su pogled vidljivi elementi starije
hrvatske novelistike. U njoj je opisana kobna žena, preljub, griješna
ljubav između najbližih srodnika, koji se međutim ne poznaju. Ali je
Kovačić u romanu dao i strana, koje se ističu svojom originalnošću i
svojom užarenošću. Naročito je to uspio postići u dijelovima, gdje pri-
kazuje mentalitet propalih plemića.

Tri Kovačićeve novele, objavljene g. 1880., nose i spomenuta obilježja
»Baruničine ljubavi«, ali su u nekima vrlo jake i piščeve lične crte, nov-
u hrvatskoj književnosti.

»Bježi-hajka« izazvala je u svome vremenu bučnu književnu aferu –
polemiku s Augustom Šenoom –, iako pisac u njoj, osim stila, nije
pokazao ništa, što bi odudaralo od starije hrvatske novelistike. I »Seoski
učitelj« ostaje na razini Perkovićeve »Stankovačke učiteljice«. S obzirom
na fabulu, i »Ladanjska sekta« sadržava sve oznake starije hrvatske
novele. U njoj je prikazana ljubav između siromašnoga hrvatskoga domo-
ljubnog oficira i djevojke, kojoj imponira samo spoljašnjost, uniforma. U
njoj je u središtu fabule nezakonito dijete. U njoj je prikazana griješna
ljubav s njezinim posljedicama, spletke, mržnja, požrtvovnost, osvete,
smrt. U njoj se radnja zbiva u hrvatskoj pokrajini, sa seoskim sveće-
nicima, obrtnicima, plemićima, činovnicima na ferijama, i sl. Ali dok
je u izgradnji fabule Kovačić preuzimao koješta od Šenoe, pa i od
Dežmana, slikajući prilike i ljude bio je potpuno samostalan.

Kao što je učinio i u »Baruničinoj ljubavi«, tako je Kovačić i u »La-
danjskoj sekti« prikazao vlastito vrijeme: plemiće u borbi za gospodarsko
održanje, prodor novih svjetovnih nazora na selo, nesnalaženje hrvatskih
malograđana u novim prilikama. Sve je to bilo živo i potpuno aktualno
upravo potkraj sedamdesetih godina, kad je ta novela nastala. Pri tome
Kovačić nije ostajao miran, objektivan, već je u akciju ulazio cijelim
svojim bićem.

Sin siromašnog seljaka, izubijan od života i sam, Kovačić u seoskom
plemiću nije mogao gledati predstavnika patrijarhalne Hrvatske, već
lukavca i sebičnjaka, kao i Perkovac. Seoski mu župnik nije idealan vod
i zaštitnik puka, već čovjek, koji ponajprije brani svoje interese i svoju
vlast. Seosku inteligenciju i poluinteligenciju sačinjavaju sve ljudi
s malim znanjem, ali s velikim ambicijama. Pogledi, što ih primaju sa

strane, vrijede za njih toliko, koliko ih mogu iskoristiti u svoje svrhe. Glavni Kovačićev lik u toj noveli, učitelj Tomaš Branac, sjeća na niz hrvatskih likova siromašnih oficira, što su ih iznosili i Dežman, i Perkovac, i Jurković, i Trnski, i Becić – s razlikom, što je od njih nesretniji, ali i dublji. Kovačić je u njegovoj sudbini prikazao udes čovjeka, koji je shvatio potrebu naučnijega pogleda na svijet i potrebu pravednijega društvenoga uređenja. Nuka ga na to i vlastita nesreća. Zato u mjestu svog službovanja osniva darvinističko-socijalističku sektu. Ali on ne shvata za vremena, da hrvatska sredina još nije dosta sazrela, da bi mogla prihvatiti potpuno naučan pogled na svijet, niti su hrvatske gospodarske prilike takve, da bi se u njima mogao učvrstiti socijalizam. Pri pokušaju, da djeluje napredno, stradava i on i njegovi najbliži, a iza njegova odlaska vlada u mjestu i dalje žabokrečina.

Svaku raspravu o tome, što je zapravo svojom novelom htio reći, – da li je htio napasti socijalizam ili ga braniti – otklonio je Kovačić sam, riječima Tomaša Branca. Ovaj dolazi do spoznaje »koli je lako naći pristaša za jednu ideju, ali koli je i mučno naći pristaša, što će ideju proniknuti i razumjeti. ... Nolite jacere margaritas ante porcos ...«³⁶

Svojom novelom htio je dakle Kovačić pokazati, što biva s svijetom, kad ga bace pred svinje, t. j. udes nove ideje u sredini, koja ne shvata njezina značenja, nego je samo želi iskoristiti u sebične svrhe.

Tomaš se Branac ni u najtežim časovima ne odriče svojih socijalističkih nazora. Tek žali, što ih je, zbog vlastite osamljenosti, išao širiti među ljudima, koji ga nisu razumjeli: »da sam i ja mogao biti valjanim suprugom, niti ja ne bih nikad ustrajao ove sekte!« Ali ne kaže, da bi se odrekao svojih pogleda.

Novela je i po fabuli i po tendenciji izrasla iz hrvatskih književnih i društvenih prilika s kraja sedamdesetih godina. Tek u vezi s njima ima svoje značenje, i samo u njihovu sklop može se suditi i o njoj i o Kovačiću.

Kovačić je u »Ladanjskoj sekti« pokazao smjelost, da iznese svoja opažanja, ne štedeći nikoga. Uza sve sličnosti sa Šenoinim novelama i novelama prije Šenoe, ona u hrvatskoj književnosti znači novost toliko, što je njezin pisac znao – bolje nego itko prije njega u nas – oštro rezati likove i davati ih u njihovoj ljudskoj istinitosti. Iz novele se jarko izdižu likovi seoskoga župnika, seoskog vlastelina Pepa, profesora Vinka, Tomaša Branca, njegove kćeri Sofije, udovice Kate. Kovačićovo je slikanje seoske sredine oštro, jasno, istinito do nemilosrdnosti:

»Jao si ga onomu selskomu inteligentniku, koga puk stane pretresivati i podmitati ga svojoj kritici i rasuđivanju. Bake se skupiše u kolo pokraj takozvanoga križnoga drveta, križajući se i ljevicama i desnicama, kako

³⁶ Barac: Kovačićeva »Ladanjska sekta« i Lazarevićeva »Školska ikona« (Clanci o književnosti, Zagreb 1934) – Marijan Jurković: Ante Kovačić (predgovor izdanju romana »U registraturi«, Beograd 1950; to je, nešto retuširan sastavak, objavljen prije toga u beogradskoj »Mladosti« pod natpisom »Naš Ante Kovačić«) – Krešimir Kovačić: Književna ostavština Ante Kovačića (Republika 1949), Marijan Jurković: O književnom djelu A. Kovačića (Književne novine 1949, br. 50).

župa može imati učitelja bezvjerca. Debela mesarica onoga mjesta, koja je na glas čislila na brojanice u crkvi i sve žrtvenike izljubila prije i poslije mise, no ipak zato vazda krivom vagom mjerila, najviše se je hrustila na općinske odbornike, na sud, na gospodu; ukratko rečeno: na nebo i zemlju, kako se može što takova dopuštati. Apodiktčno je tražila, da se navali na školu i da se u općinsku tamnicu zatvori i učitelj i kći mu, ona »naduvana frajla«. ... Da, dragi bog, čast i dika mu budi, kaznio nas ljetos do kraja: tukao tučom, pekao sušom, opurio ranim mrazom. Sve zato, što smo toga bezbošca držali u našoj župi.«

Kovačić je »Ladanjsku sektu« napisao svojim, izrazito ličnim stilom. U tom stilu ima nešto živo, užurbano, užareno; on ima vlastit, bujan ritam – nešto u isto doba i resko i mekano lirsko. Već je Matoš zapazio, kako se riječi u Kovačićevim ustima nižu u stih:

»Sree mi puće, duša podivlja. Zamrzih ljude i sav svijet.«

Vlastit, izrađen stil, različit od stila svih dotadašnjih hrvatskih pripovjedača, pokazao je Kovačić već u »Baruničinu ljubavi« i u noveli »Bježi-hajka«. Neka oštrina, nešto gorko-ironično i ujedno blago izbija iz Kovačićeve poretka riječi, iz sklopa rečenica. Čak ni kajkavizmi nisu na štetu cijelosti.

Ali se po stilu razlikuju od svojih prethodnika i Vojnović i Kumičić. Vojnović se već u svome novelističkom prvcencu odlikuje slikovitošću, mnoštvom poredaba, simbolikom, a Kumičić tečnošću pripovijedanja, jasnoćom i nekom strastvenošću.³⁷

Tri novele, od trojice pisaca, objavljene godinu dana prije Šenoiine smrti, znače po svojim sadržajnim i izražajnim obilježjima ujedno i kraj Šenoina razdoblja, i početak nove faze u razvitku hrvatske novele.

³⁷ Početak Vojnovićeva »Geraniuma«:

»Suton se hvatao zemlje. – Zadnji traci zapalog sunca prodirući za *Kalamotom* raskrilili se poput zlatne lepeze po čistoj plaveti večernjeg neba. More je drijemalo mirno, umorno od podnevnog maestrata, koturajući tromе talase do bližnje obale. Nestalo je one prozirne magle, koja obavija ljeti zlatnom kopremom brda. Otoci potamnili, te duljeći se u zrcalu mora, zaokružili tamnim okvirom sliku opalnog neba. U naravi nastade nekakova umorna tišina, kroz koju prodire samo tihi, neprekidni pljusak mora, što cjelivaše obalu. Svuda je lebdio odisaj zemlje, pun mirisa mrće i bora. Grane stabalja još posute prašinom dana čekale su nestrpljivo povjetarce, da im oživi zelenilo.«

Prva dva odlomka Kumičićeva »Slučaja«:

»Nisu ni dvije godine, što sam ostavio sjajni, radni i lakoumni, ozbiljni, raskošni i veseli Pariz. Što da kažem o nepreglednom moru zgrada, među kojima se blistaju toliki veličanstveni i leni slavluci, hramovi, stupovi, divni spomenici? Tko da prikaže Pariz mrtvom riječi? Pariz može se lako opisati samo jednom riječi, a ta je – Pariz.«

Francuzi su, kao što je već i Tacit znao, veoma prijazni s inozemcem, i veoma udružljive čudi, te sam se brzo upoznao s nekojim gostima velike i sjajne kavane *De la paix*. Najviše mi bio omilio jedan vojnički liječnik, čovjek velikih očiju, krasan i duhovit, veoma ljubazan.«

Prvih nekoliko rečenica iz »Ladanjske sekte«:

»U zakutku divlje zagorske romantike nedaleko Sutle življaše ladanjski gospodin vlastelinčić Pepo. Upisan bijaše na gruntovničkoj čistini kano posjednik do dvadeset rali oranice, do deset rali vinograda, šume i livade. Sve te nepokretnosti brojile su pedeset i devet parcela. Usto gazdovaše u rasklimanom drvenom dvoriću, obitom novim daskama, a okolo dvorića dizalo se nekoliko zgradica, pokrivenih crvenom opekom kano krv. Po općenitom sudu ondašnjeg žiteljstva, koje ne čitaše svjetskih Salonblatta niti Modewelta, bijaše taj visoki, koštunjasti vlastelinčić prozvan galantnikom, prem niti njegovi žutopepeljasti brci i brada, niti sive drobne oči, niti raščepurena kosa, niti suncem posivjelo lice i kosa, a niti borme isto odijelo, što bijaše jedva bolje, nego u kakva preobučenog kanoničkog kočijaša, ne odavaše upravo ništa galantna ni odlična«.

Već prve rečenice odaju jasno njihove autore. Vojnović pokazuje smisao za detalj, za sitne pojedinosti, koje sve zajedno imaju da dočaraju ugođaj predvečerja na moru. Kumičić je poletan pripovjedač, koji ne ide za tim, da pruži preciznu sliku predmeta, što ga opisuje, već niže superlativne, ali neodređene oznake (nepregledan, veličanstven, divan, krasan, duhovit, veoma ljubezan). Kovačić naprotiv gleda stvari oštro, i opaža svaku pojedinost. Iz njegovih nekoliko rečenica može se stvoriti potpuno jasna slika seoskog vlastelina Pepa i njegova doma. Vojnović je lirski raspoložen, a Kovačić je zajedljiv. Kumičić, za razliku od obadvojice, hoće nekako da se uzdigne iznad detalja i da čitaoca povuče za sobom, da ga zainteresira za ono, što će slijediti.